
The Journal of DMC

Patron

Ramchandra Duwadi
Campus Chief

Editors

Jayaram Adhikari (Chief Editor)
Eka Dev Adhikari (Editor)
Kushal Lal Shrestha (Editor)
Krishna Pd. Parajuli (Editor)
Sunil Aryal (Editor)

Poush, 2076

© Research Management Cell

Editorial

The horizon of knowledge is widening rapidly. Scholars around the world are contributing to the expansion of knowledge on a wide range of academic disciplines. It is imperative to empower ourselves by using of educational resources by acquiring recent values, beliefs and practices in our concerned disciplines.

In this regard, it is important to motivate the learners, teachers, researchers, and readers to engage in research activities. We have created Journal of DMC as a forum to publish our academic insights. In order to assist in this work, we are pleased to present volume- II of Journal of DMC to our valued readers. We extend our sincere thanks to the eminent scholars who have contributed us with their valuable ideas and experiences in their articles. We believed that the articles included in this volume will be useful to the readers who are curious in related subject areas.

Finally, we would like to extend our sincere thanks to the Campus Management Committee, Campus Administration, teachers, contributors and students for their assistance in publishing the second volume of the Journal of DMC. Dear Readers, we hope to receive your constructive feedbacks to enhance quality of journal in the forthcoming issues.

The ideas expressed in the articles published in this journal reflects the personal views of the authors.

Date: December, 2019

Editorial Board

Table of Content

S.N.	Topics	Author	Page
1.	द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय व्यवस्थापन र	एकदेव अधिकारी	1
2.	वित्तीय साक्षरता, आवश्यकता र नेपालमा वित्तीय	कुशललाल श्रेष्ठ	12
3.	स्थानीय पाठ्यक्रमको निर्माण प्रक्रिया र वर्तमान अवस्था	नकुल थापा	17
4.	मौद्रिकनीति; उद्देश्य, उपकरण र विशेषता	अहिम राज जोशी	24
5.	समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण	सुनील अर्याल	32
6.	नेपालको सन्दर्भमा विकास के, किन र कसरी ?	सुमन ज्ञवाली	43
7.	दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाको उपयोग	रमेश भट्टराई	49
8.	Overview of Research Methods in Social	Dr. Buddhi Man Shrestha	63
9.	Games and Gamification: Recent Trends in E-learning	Krishna Prasad Parajuli	80
10.	School's Physical Environment and Students'.....	Jayaram Adhikari	89
11.	National Education System Plan (2028): A Paradigm	Dharma Jung Thapa	95
12.	Entrepreneurship Growth Challenges and	Ganesh Koirala	102

द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस, पुस्तकालय व्यवस्थापन र त्यसको सुधारात्मक पक्षहरू

एक देव अधिकारी

सह-प्राध्यापक, द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालय सरोकारवालालाई प्रदान गरिने सेवा, सुविधा र पुस्तकालयको अवस्थाका बारेमा विप्लेषण गरिएको छ। पुस्तकालयको राम्रो व्यवस्थापनले शिक्षाको गुणस्तर समेत प्रभावकारी हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ। यस सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययन कसरी सुविधा सम्पन्न पुस्तकालय बनाई शिक्षाको गुणस्तरीयता सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा आधारित रहेको छ। यस अध्ययनबाट विद्यार्थीहरू पुस्तकालय सेवा प्रति सन्तुष्टिको तुलनामा असन्तुष्टि बढि रहेको उजागर गरेका छन्। साथै असन्तुष्टिको मुख्य कारण पुस्तकालयमा विद्यार्थी अनुपातमा समयमै पुस्तक ल्याउनु पर्ने, पुस्तकालय नियम कडाइका साथ लागु गर्नुपर्ने जस्ता गुनासा देखियो। यस लेखनमा अबका दिनमा गर्नुपर्ने सुधारका कार्यहरू समाविष्ट गरिएको छ भने दस्तावेजको रूपमा अनुभवजन्य उपलब्धिहरू समेटिएका छन् अन्तमा पुस्तकालय व्यवस्थापन सम्बन्धि विद्यार्थी, पुस्तकालय सहायक, प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, प्राध्यापक तथा क्याम्पस प्रशासनको धारणालाई समेट्ने कोशिस गरिएको छ। सरोकारवालाहरूको धारणा बुझ्न सकिएको र आगामी दिनहरूमा सुधार गर्नका लागि एउटा दस्तावेजको रूपमा तयार भएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

मुख्य शब्द: सरोकारवाला, गुणस्तरीयता, पुस्तकालय, शिक्षणसिकाइ, व्यवस्थापन।

परिचय

पुस्तक मानिसको जीवन साथी हो, भने पुस्तकालय एउटा संकलित ज्ञानको भण्डार हो। (राई र अन्य २०६६) द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पसको इतिहासलाई फर्केर हेर्दा पुस्तकालयको सुरूवात क्याम्पसको स्थापना कै समयमा शक्ति मा.वि. को एउटा कोठामा भएको थियो भने २०५१ सालबाट द्रव्यशाह क्याम्पसको लक्ष्मीबजार स्थित आफ्नै पुस्तकालय भवनमा सञ्चालन भएको पाइन्छ। पुस्तकालयलाई सु-व्यवस्थित र गुणात्मक तुल्याउन तथा विद्यार्थीहरूको पठन संस्कृतिमा जोड गर्न पुस्तकालयलाई आन्तरिक तथा बाह्य सहयोगहरू जुटिरहेको देखिन्छ। पुस्तकालयको कार्य क्षेत्र शैक्षिक संस्था नै हो। आफ्नो शैक्षिक संस्थाको माग परिपूर्तिको लागि यसमा रहेका प्राध्यापक, कर्मचारी विद्यार्थी, अन्वेषक आदिको चाहना र माग वमोजिम आधुनिक र प्रभावकारी पुस्तकालय सेवा प्रदान गर्न सञ्चालक समिति र क्याम्पस प्रशासन निरन्तर खटिरहनु आवश्यक छ। पुस्तकालयलाई ज्ञान सिप र

अवधारणात्मक पक्षमा परिवर्तन ल्याई प्रविधि मैत्रीयुक्त र समसामयिक बनाउनु आवश्यक छ। यस लेखले पाठकको पुस्तकालय प्रति सन्तुष्टि भए नभएको खेतले प्रयास गरेको छ साथै पुस्तकालय र गुणस्तर बीच अन्तर सम्बन्ध केलाउने प्रयास गरिएको छ, यस लेख मार्फत पुस्तकालयको स्थिति, सहयोग र समाधानको उपायहरू खोज गरी सुभाव दिनु लेखको उद्देश्य हो। विभिन्न प्रकाशित लेखहरू, पुस्तकहरू र व्यवहारिक अनुभवका आधारमा परिस्थितिका विश्लेषण गरि यो लेख तयार गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

क्याम्पसलाई विद्यार्थी मैत्रीपूर्ण वातावरण दिन, विद्यार्थी तथा प्राध्यापकहरूलाई सिर्जनशील जिज्ञासु अनुसन्धानी बनाउनको लागि विविध सन्दर्भ सामाग्रीको आवश्यकता हुन्छ। त्यसैले द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालयबाट सरोकारवालाहरू कति लाभन्वित हुन सके र सन्तुष्टि छन् ? पुस्तकालयको शिक्षण सिकाईमा उपयोग स्थिति पहिचान गरी भावी दिनमा सुधार ल्याई पठन संस्कृतिको विकास गराउने र पुस्तकालय कति व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित छन् ? पुस्तकालयको सन्दर्भमा सरोकारवालाहरू के चाहन्छन् ? पुस्तकालय सम्बन्धि त्रुटिगत र व्यवस्थापकीय संरचना के कस्तो चाहिने हो भन्ने पत्ता लगाउनु अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य हुने छ।

विद्यार्थी धारणाको सार

शैक्षिक संस्थामा पुस्तकालयको केन्द्रविन्दु विद्यार्थीहरू नै हुन्। विद्यार्थी इमान्दार, असल, लगनशील भै अध्यापनका लागि भविष्यमा राष्ट्रको राम्रो जनशक्ति बनुन् भन्ने चाहाना अभिभावक, शिक्षक, शैक्षिक संस्थाको हुन्छ। पुस्तकालयमा भएको साधन र स्रोतमा विद्यार्थीको पहुँच कस्तो छ, पुस्तकालयको व्यवस्थापन र सिकाइ प्रणाली कस्तो रहेको छ। पुस्तकालयमै लागि प्रयोगको अभ्यास गराउने व्यवस्था छ कि छैन पुस्तकालयमा निर्धारित पाठ्य पुस्तकका अतिरिक्त कस्ता किसिमको पुस्तक राख्नुपर्ला ? पुस्तकालय प्रति विद्यार्थीको उत्प्रेरणा जगाउन के गर्नु पर्ला ? पुस्तकालय कक्ष र व्यवस्था कस्तो रहेको छ, किताब लागि फिर्ता नगर्ने प्रवृत्ति रोक्न के गर्नु पर्ला जस्ता १४ वटा जिज्ञासा विद्यार्थीसँग राखिए। द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय वारे केही हदसम्म विद्यार्थीहरूको विचार प्रस्तुतबाट चिरफार गर्ने अपेक्षा यस अध्ययनले गरेको छ।

१. पुस्तकालय अध्ययन सम्बन्धि प्रश्नवलीमा राम्रो, ठीकै, राम्रो छैन, जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरी पुस्तकालयको अवस्था पहिचान गर्न खोजियो तर कुनै आधार खुलाइएको थिएन तापनि विद्यार्थीहरू २५ मध्ये १५ जनाले ठीकै विकल्प, ६ जनाले राम्रो र ४ जनाले राम्रो छैन विकल्पमा संकेत गरे। १५ जना विद्यार्थीले क्याम्पसको पुस्तकालय काम चलाउ प्रकृतिको पुस्तकालय रहेको तथ्य देखाए। ६ जना विद्यार्थी द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय जिल्लाकै उत्कृष्ट पुस्तकालय ठहर्‍याएका छन् तर ४ जना विद्यार्थीहरूले पुस्तकालयमा राम्रो व्यवस्थापन

छैन भन्ने विकल्प रोजे ।

२. पुस्तकालयको उपयोग र ज्ञान बढाउने कार्यमा क्याम्पसले तोकेको समय प्रयाप्त छ कि छैन ? यदि छैन भने के के असुविधा छन् भन्ने प्रश्नवलीमा समय प्रयाप्त छैन भन्ने २३ जना विद्यार्थीको मत रहयो, २ जना विद्यार्थीले समय प्रयाप्त छ, किताब भिक्त बुझाउन सकिएको छ । फूर्सदमा दिउँसो आउँदा प्रयाप्त समय पाइन्छ भन्ने धारण पेश गरे । यसरी निचोडमा पुस्तकालय खोल्ने समय थपगर्नु पर्ने विहान ६:३० वजे नै पुस्तकालय खोल्नु पर्ने, समयको अभावका कारण पुस्तकालय प्रयोग हुन सकेको छैन । पुस्तकालयबाट ज्ञान बढाउन यो समय प्रयाप्त छैन भन्ने सुझाव रह्यो ।
३. पुस्तकालय भित्र आफ्नो क्षमता अनुसार चाहिने सबै सुविधा धेरै थोर छन् वा असुविधा छन् भन्ने विकल्पमा २१ जना विद्यार्थीहरूले नयाँ पुस्तक समयमा प्रयाप्त नभएको पुरानो प्रयोगमा नआउने पुस्तक संख्या बढि रहेको र कस्ता किताब पुस्तकालयमा छैन त्यसको जानाकारी विद्यार्थीलाई नभएको, विषय शिक्षकले पुस्तकालयमा आफ्नो विषयको पुस्तक यो-यो छन् भन्ने सुझाव नपाइएको भनी आफ्नो मत राखे । हुनुपर्ने माग गरे । ६ जना विद्यार्थीले सेवा सुविधा प्रति सन्तुष्टि भएको धारणा राखे । निचोडमा अधिकांश विद्यार्थी बसाई प्रबन्ध राम्रो रहेको धारण राखे तर समयको अभावले प्रयोग आउन नसकेको विचार राखे भने ४ जना विद्यार्थी wifi पहुँच विद्यार्थीलाई हुनुपर्ने धारणा पेश गरे ।
४. प्राध्यापकहरूबाट अध्ययनको शिलशिलामा पुस्तकालयको प्रयोग शिक्षण सिकाई र विद्यार्थीक्षमता अभिवृद्धिमा प्रयाप्त जानकारी र सुझाव पाउनु भएको छ भन्ने जिज्ञासमा २३ जना विद्यार्थी मत राखेको थिए । जसमा १३ जना विद्यार्थीहरूले प्राध्यापकहरूबाट प्रयाप्त सुझाव पाएका छौं, पुस्तकालयमा राम्रा राम्रा किताब रहेका छैन गएर पढ भन्ने सुझाव दिनुहुन्छ, हामी प्राध्यापक अनुस्थिति रहेको वेला, ब्रेक समयमा पुस्तकालयमा गएर Reference Section मा बसेर पढ्छौं भन्ने धारण राखियो, ६ जना विद्यार्थीहरूले शिक्षकहरूबाट विद्यार्थी क्षमता अभिवृद्धिको लागि पुस्तकालय सम्बन्धि पुस्तक नपाएको धारणा राखे, ४ जना विद्यार्थीले आफ्नो धारणा राखेनन् । निचोडमा पुस्तकालय प्रयोग गर्न आवश्यकतानुसर पाठ्यक्रम पुस्तक समयमा उपलब्ध हुनुपर्ने । शिक्षक स्वयम्ले विद्यार्थीलाई पुस्तकालयमा बेलाबेलामा लगेर पुस्तकालयको बारेमा जानकारी गनुपर्ने अध्ययनले देखियो ।
५. पुस्तकालयको नियम, विधि र प्रक्रियाको माध्यमबाट पुस्तकालय प्रयोगमा अभ्यास गराउने व्यवस्था छ कि छैन भन्ने प्रश्नमा २३ जना विद्यार्थीले आफ्नो मत पेश गरे जसमा ३ जना विद्यार्थीले पुस्तकालय विधि र प्रक्रिया छ, व्यवहारमा कार्यन्वयन भएको छैन भन्ने धारणा राखे । ७ जना विद्यार्थीहरूको पुस्तकालय विधि र प्रक्रियाको माध्यमबाट सञ्चालन भएको धारणा देखियो । ११ जना विद्यार्थीले विधि र प्रक्रिया माथि प्रश्नचिन्ह खडा गरे पुस्तकालय नियम कार्यान्वयन नभएको, पुस्तक नबुझाउने विद्यार्थीलाई दण्ड र सजाय नभएको दण्ड जरीवाना

- मात्र सुनाइएको, कसैलाई शिक्षकहरूले नै पुस्तक निकालेर दिने गरेको जस्ता असन्तुष्टि राखे ।
६. क्याम्पसको प्रशासनले मनपर्ने, रूचि लाग्ने पुस्तकको बारेमा विद्यार्थीलाई जानकारी दिएको छ कि छैन भन्ने विकल्पमा सहभागि विद्यार्थी २५ जना मध्ये २२ जना विद्यार्थीले मनपर्ने रूचि लाग्ने पुस्तकको बारेमा प्रयाप्त जानकारी छैन भन्ने मत राखे । क्याम्पस प्रशासन पुस्तकालय कर्मचारी र विषयगत शिक्षकले पुस्तकालयमा के के विधाका कितावहरू रहेका छन् । त्यसबारे जानकारी बेला-बेलामा दिएमा पठनकला प्रति रूचि बढ्ने धारणा राखे । केही विद्यार्थीले Apps मार्फत सो को जानकारी गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा राखे । ३ जना विद्यार्थीले पुस्तकालयको बारेमा आफूलाई जानकारी राम्रो भएको पेश गरे । निचोडमा पुस्तकालयमा पुस्तकको वर्गीकरण प्रभावकारी रूपमा गरी कितावको लिष्ट कम्प्यूटर वर्गीकरण प्रणाली मार्फत वा बुक लिष्ट मार्फत उपलब्ध गराउनुपर्ने देखियो ।
७. क्याम्पस पुस्तकालयमा निर्धारित पाठ्य, पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त कस्ता किसिमका पुस्तक राख्नुपर्ला भन्ने जिज्ञाशामा यी सुझाव आए
- स्वदेशी, विदेशी लेखकहरूको कितावहरूको प्रयाप्त राख्नुपर्दछ ।
 - संकायलाई ध्यान दिएर व्यवसायिक नीति, बैङ्किक प्रणाली, व्यक्तित्व विकास, मानवीय विकास, ज्ञानबद्धक किताव राख्नुपर्दछ ।
 - ऐतिहासिक, नयाँ प्रविधिको बारेमा जानकारी दिने र साहित्यिक पुस्तकहरू राख्नुपर्दछ ।
 - व्यवहारिक तथा समसामयिक विषयवस्तुलाई समेटेका किताव राख्नुपर्दछ ।
 - सकारात्मक सोच प्रवाह गर्ने किताव राख्नुपर्दछ ।
 - कथा, कविता, गजल यौनशिक्षा, कानुनी परामर्श सम्बन्धि पुस्तक, ट्राफिक नियम सम्बन्धि पुस्तक मानव अधिकार सम्बन्धि पुस्तक सवैलाई महत्व दिनुपर्दछ ।
 - अतिरिक्त क्रियाकलाप जस्तै भलिबल, फूटबल, क्रिकेट, वक्तृत्वकला निबन्धलेखन, हाजिरीजवाफ लगायतका कितावहरू हुनुपर्दछ ।
 - पत्रपत्रिका र म्यागेजिनहरू बहुचर्चित उपयोगीमूलक पत्रिका सबै विद्यार्थीले हेर्ने गरी व्यवस्था हुनुपर्नेछ ।
 - रोचक सामान्यज्ञान, विभिन्न विषयका Dictionary, सजिलो अंग्रेजी सिक्ने किताव, अन्य भाषाको कितावहरू पनि पाउनु पर्दछ । भन्ने जिज्ञासा पेश गरे ।
८. क्याम्पस प्रशासन र प्राध्यापकहरूबाट विद्यार्थीहरूलाई पुस्तकालय प्रति उत्प्रेरणा जगाउने केगर्नुपर्ला ? भन्ने प्रश्नमा विद्यार्थीको यी सुझाव आए ।
- प्राध्यापकहरूले बेलाबेलबामा Library मा नै लगेर कितावहरू चिनाउने, यस्ता यस्ता कितावहरू छन् भन्ने उत्प्रेरणा जगाउने ।
 - पुस्तकबारे जानकारी र पढ्ने वातावरण बनाउने ।
 - नयाँ कितावलाई Notice Board मा जानकारी गराए राम्रो हुन्थ्यो ।

- पुस्तकको कसरी प्रयोग गर्ने सिकाइ प्रणाली विकास हुनुपर्दछ ।
 - पुस्तकालय सम्बन्धि कार्यक्रमहरू समय समयमा सञ्चालन हुनुपर्दछ ।
 - पुस्तकालयमा प्राध्यापकहरूले रूचि अनुसारको कितावको व्यवस्था गरी त्यसको बारेमा कक्षामा उत्प्रेरण जगाउनु आवश्यक छ ।
 - पुस्तकालयलाई Digitalization गर्ने ।
 - पाठ्यक्रममा आधारित बढी प्रयोग आउने पुस्तकहरूको संख्या थप गर्नुपर्दछ ।
 - उपलब्ध पुस्तकको महत्व विद्यार्थीलाई बुझाई दिनु पर्दछ ।
 - कुन पुस्तक कहाँ छन् सजिलै पाउने गरी व्यवस्था गरिनु पर्ने जस्ता भनाईहरू राखियो ।
९. क्याम्पस पुस्तकालयमा पुस्तक हुने र विद्यार्थीले प्रयोग नगर्ने अवस्थालाई के भन्नुहुन्छ ? भन्ने जिज्ञासामा विद्यार्थीको धारणा
- विद्यार्थीहरूको पढाइमा रूचि नै नभएर
 - प्रशासनले समयमा किताव नल्याएका कारण प्रयोग नभएको होला
 - परीक्षामुखी पढाइ भएकाले होला कितावको प्रयोग नगरिएको
 - पुस्तकालयको महत्वबारे नै थाहा नभएर
 - समयको अभाव भएर पनि प्रयोग नभएको हुन सक्छ ।
 - नयाँ संसोधित पाठ्यपुस्तक नभएर प्रयोगमा नआएको हो ।
 - विद्यार्थीको पढाइप्रति रूचि कम भएर
 - विद्यार्थीलाई उत्प्रेरण जगाउन नसक्नुको कारण देखिन्छ ।
 - प्राध्यापकले पुस्तकको बारे जानकारी कम गराइएको देखिन्छ ।
 - क्याम्पस प्रशासनले विद्यार्थीलाई पुस्तकालय सम्बन्धि दिने हौसला र उत्प्रेरणा कमी भएर यसरी पुस्तकालयमा पुस्तक हुने तर विद्यार्थीहरूले प्रयोग नगर्ने अवस्थालाई विद्यार्थीले चिरफार गरेको पाइयो ।
१०. क्याम्पसको पुस्तकालयलाई अध्ययन र खोज अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्न के गर्नुपर्ला ? भन्ने जिज्ञासामा विद्यार्थीको धारणा यस्तो रह्यो ।
- नयाँ खोजमुलक र अनुसन्धानमूलक पुस्तकहरू छुट्टै राख्नुपर्दछ ।
 - विद्यार्थीहरूको रूची बढाउने कितावलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ ।
 - पाठ्यपुस्तक सम्बन्धि किताव बढी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
 - पुस्तक सजिलै खोजेको बेला पाउने प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ ।
 - प्राध्यापक, क्याम्पस प्रशासन र सञ्चालक समितिले आवश्यकता अनुसारको प्रबन्ध मिलाउनु पर्दछ ।
 - विद्यार्थीको आवश्यकता अनुसारको किताव व्यवस्था शैक्षिक सत्रको सुरु मै गरिनुपर्नेछ ।
 - Wifi को सार्वजनिकीकरण र अध्ययन गर्न Reference book प्रसस्त हुनुपर्दछ ।

यसरी विद्यार्थीहरूलाई पुस्तकालय अध्ययन थलो बनाउनको निम्ती अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकास गरी सार्वजनिकीकरण गरिनु पर्दछ । विद्यार्थीहरूको अतिरिक्त समग्र समुदायको लागि उपयोगी पुस्तकहरू राख्नुपर्ने कुरामा उनीहरूले मनसाय प्रकट गरे । पुस्तकालयका सवै सम्बन्धित पक्षले अनुसन्धान केन्द्र बनाउन क्रियाशीलता देखाउनु पर्ने अनुभूति लेखकलाई भएको छ ।

११. पुस्तकालयको निर्देशिका बमोजिम किताब दर्ता गरी लैजाने विद्यार्थीले समयमा किताब फिर्ता नगर्ने प्रवृत्तिलाई न्यूनिकरण गर्न के गर्नुपर्ला ? भन्ने जिज्ञासामा क्याम्पस प्रशासन कडा रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्ने, जरिवानालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, जरिवानाको बारेमा सवै विद्यार्थीलाई सूचित गर्ने, समय सीमा बढाउनुपर्ने भन्ने राय पेश गरे । सवै विद्यार्थीहरूले पुस्तकालय सम्बन्धि नियमलाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कुरामा एकमत देखियो ।
१२. पुस्तकालयमा पाठक कक्ष र बसाइ व्यवस्था कस्तो रहेको छ, भन्ने जिज्ञासामा सवै विद्यार्थीहरूले पुस्तकालयको व्यवस्थापन राम्रो रहेको Reference Section मा आवश्यक फर्निचर Fan को व्यवस्था CC T.V. को निगरानीमा भएको सन्तुष्टि मत राखे । तर Reference Section. मा आवश्यक किताब राखिनुपर्ने विषयमा धारणा राखेको पाइयो । त्यस्तै लोकसेवा आयोग, शिक्षासेवा आयोग सामान्यज्ञान लगायत पाठ्यपुस्तक राख्नुपर्ने विषयमा विद्यार्थीको जोड रह्यो ।
१३. पुस्तकालयको कमजोरी पक्ष के होला भन्ने जिज्ञासामा आवश्यक पुस्तक नपाउनु, पुस्तकालयमा हल्ला हुनु, पुस्तकालय प्रति विद्यार्थीको अरूचि देखिनु, न्यून सहभागिता, नयाँ पुस्तक समयमा उपलब्ध नहुनु Wifi सुविधा नहुनु Campus समय अनुसार पुस्तकालय नखोलिनु Reference book प्रयाप्त नहुनु, किताब वर्गीकरण राम्रो सँग नहुनु, कम्प्यूटर मार्फत Issue नहुनु, पुस्तकालयमा शौचालय व्यवस्था नहुनु, आवश्यक किताब खोज्दा नपाउनु, पुस्तकालयका कर्मचारीले विद्यार्थीलाई हौसला प्रदान गर्न नसक्नु, कर्मचारीलाई किताबबारे जानकारी नहुनु, विद्यार्थी संख्याको अनुपातमा किताब नहुनु जस्ता कमजोरी औल्याइएको पाइयो ।
१४. क्याम्पसको पुस्तकालयलाई अझ व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन थप सुझाव माग्दा ७ जना विद्यार्थीले थप जिज्ञासा राखेनन् भने १८ जना विद्यार्थीले थप जिज्ञासाको रूपमा उस्तैउस्तै प्रकारका जिज्ञासाहरू राखे । उनीहरूको सुझावः
- विद्यार्थीलाई पुस्तकालय प्रयोग गर्न उत्प्रेरणा जगाउने कार्यक्रम ल्याउने ।
 - पुस्तकालयमा नयाँ पुस्तक आउने वित्तिकै सूचना पार्टिमा जानकारी टाँस्ने ।
 - कर्मचारीले हार्दिकताका साथ विद्यार्थी लाई सहयोग गर्ने
 - दैनिक पत्रिका उपलब्ध गराउने
 - प्राध्यापक मार्फत पुस्तकको जानकारी गराउने
 - कम्प्यूटर मार्फत रेकर्ड व्यवस्थित गर्ने

- पुस्तकालयको क्षमतामा वृद्धि गर्ने
- पुस्तकालयको कर्मचारीलाई तालिम दिएर पुस्तकालय समय सापेक्ष सुधार गर्ने
- पाठ्यपुस्तकको संरक्षणमा जोड दिने
- विद्यार्थीलाई Booklist उपलब्ध गराउनु पर्ने
- जरिवाना प्रभावकारी बनाउने ।

समग्रमा विद्यार्थीहरू क्याम्पसका वास्तविक सेवाग्राही हुन् । उनीहरू सत्यतथ्य बोल्दछन् । आफ्नो दिमागमा ठूलो सपना देख्दछन् । विद्यार्थीहरूको धारणाको सम्मान नगरी शिक्षण सिकाइमा गुणात्मकताको कोरा नारा मात्र हुन जान्छ (मिश्र २०३८) । क्याम्पसको पुस्तकालय व्यवस्थापन र शिक्षण सिकाइ सित जोडिएर आएका कुराहरूले सम्पूर्ण क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको धारणाको प्रतिनिधित्व गर्दछ, भन्ने दावी यस लघु अनुसन्धानले गर्न त नसक्ला तर विद्यार्थीहरूको धारणाले क्याम्पस सञ्चालक समिति, क्याम्पस प्रशासन, प्राध्यापक, कर्मचारी र अभिभावकहरू समेत व्यवस्थापनमा सचेततापूर्वक लाग्नको लागि घचघच्याउने विश्वास गरिएको छ ।

पुस्तकालय सहायकको धारणा

पुस्तकालयलाई अब्ग पाठक मैत्री र सूचना स्रोत युक्त बनाउन के-के काम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ? पुस्तकालयमा रहेका अति महत्वपूर्ण सन्दर्भ पुस्तक के कसरी व्यवस्था गरिएको छ । कसरी पुस्तकालयलाई चलाएमान बनाउने पुस्तकालयको प्राण भनेर र सबैका लागि आस्थाको थलो बनाउने काम पुस्तकालय सहायकको हुन्छ । यसै विषयमा द्रब्यशाह बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको धारणा संकलन गर्न विभिन्न जिज्ञासाहरू मार्फत उत्तर खोजिएको यो अध्ययनले द्रब्यशाह क्याम्पसमा स्थापित पुस्तकालयका सवल, सुधार गर्नुपर्ने पक्ष र सबैले सिक्नुपर्ने पाठहरू उजागर गर्ने विश्वास लिइएको छ ।

१. पुस्तकालयमा बर्तमान विद्यार्थीहरूको माग अनुसारका किताव छ कि छैनन् भन्ने विकल्पमा माग गरे अनुसार प्रयाप्त किताव छैन । विद्यार्थी संख्या अनुसार अनुपातमा किताव नहुदाँ विद्यार्थीले खोजेका बेला किताव नपाएको धारणा पाइयो ।
२. पुस्तक पहिचान गर्न कसरी पुस्तकहरूको वर्गीकरण गरिएको छ ? भन्ने जिज्ञासामा पुस्तक वर्गीकरणको विभिन्न तरिका बाट गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा आयो । जस्तै
 - Dewey Decimal Classification
 - Colon Classification
 - Library Congress Classification
 - Universal Decimal Classification
 - Bibliographic Classification

- माथिका यि विभिन्न तरीका मध्ये धेरै जस्तो पुस्तकालयमा DDC को प्रयोग भएको पाइन्छ ।
३. कुन प्रणाली अपनाएर किताव व्याकमा राख्नु भएको छ भन्ने जिज्ञासामा हाललाई विषय वस्तु अनुसार छुट्टा छुट्टै व्याकमा वर्गीकरण गरेर राखिएको छ भन्ने मत प्राप्त भयो ।
 ४. पुस्तकालय सञ्चालनमा राम्रो पक्षहरू के के छन् भन्ने जिज्ञासामा पुस्तकालय असल नागरिक बन्ने ज्ञानको भण्डार, खोज अनुसन्धान र सही सूचनाको स्रोत हुने, व्यक्तिगत खरिद गर्न नसक्ने वा नपाउने सामाग्री पनि पुस्तकालयमा हुने, कक्षा खाली हुदाँ विद्यार्थीलाई व्यस्त गराउन सकिने छुट्टै आर्कषक भवन, C.C.T.V. फर्निचर काउण्टरको व्यवस्था आदि नै यस पुस्तकालयको राम्रो पक्ष रहेको जानकारी प्राप्त भयो ।
 ५. पुस्तकालय सञ्चालनमा खड्किएको पक्षहरू के के हुन भन्ने प्रश्नावलीमा विद्यार्थीले माग गरे अनुसारको किताव उपलब्ध नहुनु, पुस्तकालयमा सौचालय र खानेपानीको व्यवस्था नहुदाँ समस्या भएको, पुस्तकालयको आचार संहिता पूर्ण रूपमा लागु हुन नसक्नु, विद्यार्थी, प्राध्यापकहरूको उपस्थिति न्यून रहनु, पेशागत क्षमता अभिवृद्धिको अवसर नियमित नहुनु, माग अनुसार सेवा दिन नसक्ने अवस्था आउने, पुस्तक समयमा फिर्ता नहुने च्यातेर ल्याउने, उल्टो विभिन्न भनाई सुन्नु पर्ने आदि सञ्चालनमा खड्किएका कुराहरू प्राप्त भयो ।
 ६. पुस्तकालयलाई प्रभावकारी र समय सापेक्ष सञ्चालन गर्न कुन कुन पक्षको सहयोग आवश्यक छ ? भन्ने जिज्ञासामा पुस्तक, पाठक र कर्मचारी अनिवार्य रूपमा आवश्यक छन् । यसका साथै भवन कोठा, उपकरण, फर्निचर, अर्थ, लेखक सामाग्री आदि सबै पक्षको समन्वयमा प्रभावकारी सेवा लिन, दिन सकिन्छ भन्ने धारणा रहयो ।
 ७. पुस्तकालयको वर्तमान समस्या र चुनौतिहरू के के रहेका छन् ? भन्ने प्रश्नावलीमा निम्न चुनौति र समस्या राखियो:
 - पुस्तकालय सम्बन्धि आचारसंहिता कार्यान्वयन हुन नसक्नु
 - पाठकमा माग अनुरूप किताव अनुपातमा नहुनु
 - पत्रपत्रिका दैनिक रूपमा उपलब्ध नहुनु
 - पुस्तकालय भवन र परिसर सरसफाइमा ध्यान नपुग्नु
 - पुस्तकालयमा सफ्टवेयर भएतापनि त्यसको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा आउन समस्या देखिनु आदि ।
 ८. विद्यार्थीहरू पुस्तकालय प्रति आर्कषित नहुनुको कारण के होला ? भन्ने जिज्ञासा राख्दा पुस्तकालयमा खोजेको पुस्तक नपाउनु आचार संहिता कडाई लागु नहुनु, मोवाइलमा बढि केन्द्रित हुनु, पुस्तकालय जाने बानी नै हट्टै जानु, पुस्तकालयको महत्व थाहा नहुनु, पुस्तकालयमा के के किताव छन् त्यो जानकारी नहुनु, पुस्तकालय प्रति सकारात्मक सोच नहुनु जस्ता सुभाव पाइयो ।
 ९. पुस्तकालयमा पाठ्यपुस्तक र Reference को संख्या कति रहेको ? भन्ने जिज्ञासामा हालसम्म

दर्ता अनुसार जम्मा पुस्तक संख्या १२,१८५ रहेको छ। जसमा पाठ्यपुस्तक र Reference को संख्या छुट्टाइएको छैन।

१०. पुस्तकालयमा काम गर्ने जनशक्तिलाई प्रभावकारी कार्ययोजना नीति र सुभाव के हुन सक्दछन् भन्ने जिज्ञासामा
- पुस्तकालयलाई व्यवस्थित तथा सुविधा सम्पन्न बनाउनको लागि आवश्यक तालिमकोव्यवस्था
 - पुस्तकालयमा आवश्यक पर्ने हरेक सामग्री समयमा उपलब्ध गराउनु पर्ने
 - प्रत्येक ५/५ वर्ष वा आवश्यकता अनुसार Library को Stuck Verification गर्नुपर्ने
 - पुस्तकालयको आचार संहिता पूर्ण रूपमा पालना हुनुपर्ने
 - प्रत्येक आर्थिक वर्षको सुरुवातमा आवश्यक पुस्तक खरिद गर्ने व्यवस्था गर्ने
 - पुस्तकालय Close Access System नभई Open Access System बनाउनु पर्ने
 - पुस्तकालयमा आवश्यक Reference र Documentation सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

निष्कर्ष

समग्रमा क्याम्पसमा पुस्तकालय छ, पुस्तकहरू छुन् भन्ने गरिएतापनि अपेक्षाकृत रूपमा विद्यार्थीको पहुँच र शिक्षण सिकाइमा प्रयोग अवस्था त्यति सन्तोषजनक पाइएन। पुस्तकालयलाई कसरी व्यवस्थित र उपयोगी बनाउने भन्ने सन्दर्भमा क्याम्पस सञ्चालक समिति क्याम्पस प्रशासन, प्राध्यापक, कर्मचारी विद्यार्थी, अभिभावक लगाएत सरोकारवाला सबैका बीच गम्भीर बहस हुनु र निचोड निकाल्नु आवश्यक छ। सहभागीहरूले उठाएको प्रश्न र सुभाव प्रति गम्भीर मन्थन नगरी शिक्षण सिकाइलाई पुस्तकालयसँग जोड्न सकिदैन। पठन पाठन संस्कृतिको विकास गर्न पनि सरोकारवालाहरूलाई पुस्तकालयसँग जोड्नु नै पर्दछ तब मात्र शैक्षिक गुणात्मकतामा सुधार आउछ। भन्ने अध्ययनको निचोड हो।

अध्ययनको मूलभूत प्राप्ति

पुस्तकालयको व्यवस्थापन, प्रयोग, आवश्यकता, अवस्था सञ्चालन तरिका तथा शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारीता विषयक अध्ययन प्रश्नावली बाट प्राप्त विचार तथ्यका आधारमा उपलब्धिलाई सकारात्मक र सुधारात्मक पक्ष वा रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१ सकारात्मक पक्ष

- क) विद्यार्थीको पुस्तकालय प्रति के कस्ता धारणा रहेछन् भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्न सकिनु
- ख) पुस्तकालयको वर्तमान अवस्थाको बारेमा धारणा बनाउनु सकिनु।
- ग) पुस्तकालय तथा शिक्षण सिकाइ प्रति सबै सचेत र सम्बेदनशील देखिनु।
- घ) पुस्तकालयको माध्यमबाट सरोकारवाला सामु पुस्तकालयको गतिविधि बाहिर ल्याउने

अवसर मिल्नु ।

- ड) प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष विद्यार्थी, कर्मचारी, प्राध्यापक क्याम्पस प्रशासनको धारणा समेट्ने मौका पाउनु ।
 - च) पुस्तकालयको प्रयोग, लाभ र संलग्नतामा आफ्नो पेशासँग जोड्नु र पुस्तकालय व्यवस्थापन र कार्यान्वयन अवस्थाबारे अनुभवहरू दिनु ।
 - छ) सहभागी २५ जना विद्यार्थीहरूले पुस्तकालय सम्बन्धि आफ्नो धारणा लिखित रूपमा खुलेर व्यक्त गर्नु र कमी कमजोरी सफलताको लागि राय सुझाव खुलाउनु ।
 - ज) पुस्तकालय कर्मचारीका समस्या, सञ्चालनमा रहेका कठिनाई जस्ता यर्थाथता पस्किएर भावी दिनको उपयुक्त सुझाव दिनु ।
- यो लेखलाई अध्ययन गरेर शिक्षा सम्बन्धि सरोकारवालाहरूलाई स्वमूल्याङ्कन गरी आ-आफ्नो क्षेत्रबाट कमीकमजोरी सुधार गर्न उत्प्रेरित गर्ने एउटा दस्तावेज तयार भएको छ ।

सुधारात्मक पक्ष

- क) प्रभावकारी रूपमा दैनिक दर्ता रजिष्टर बनाई नाम दर्ता गरेपछि मात्र पुस्तकालय सम्बन्धि कारोबार गर्न लगाउने ।
- ख) एक शैक्षिक सत्रमा सबै भन्दा बढि Library मा जाने प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूलाई पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।
- ग) पुराना थोत्रा किराले खाएका कितावहरू प्रयोग गर्ने प्रयोग कर्ता नै हुदैनन् भने त्यसलाई रेकर्ड राखि हटाउने ।
- घ) केही कितावहरू दर्ता भएपछि एकपटक पनि प्रयोग भएको पाइदैन । त्यस्ता कितावको महत्व औल्याई प्राध्यापकहरूको सहायताले विद्यार्थीलाई प्रयोगमा प्रोत्साहन गर्ने ।
- ड) पुस्तकालयले पुस्तकको नामावली सहित Cate Logue बनाई पुस्तक छनौटलाई सरलीकृत बनाउनु आवश्यक छ ।
- च) कर्मचारीको वृत्ति विकासको लागि तालिम, भ्रमण, अध्ययन कामको कदर गर्दै उचित र सम्मान र पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- छ) पत्रपत्रिकामा भएका विभिन्न विषयका लेख रचना तथा अन्य सूचनाहरू फोटोकपी गरी फाइलिङ गरी राख्न आवश्यक देखिन्छ ।
- ज) Library मा पानीधारा र बाहिर Toilet को राम्रो व्यवस्थापन गर्न आवश्यक रहेको पाइयो ।
- झ) विभिन्न दाताहरूको पहिचान गरी फोटो व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यक पाइयो ।
- ञ) क्याम्पसका प्राध्यापक र विद्यार्थीहरू लाई पुस्तकालय प्रयोग, नव सिर्जनशीलता र नतिजाको आधारमा मूल्याङ्कन उत्प्रेरणा प्रोत्साहन र पुरस्कारको पद्धति बसाल्नु पर्ने ।
- ट) प्राध्यापकहरूले विद्यार्थीलाई शिक्षण सिकाइमा पुस्तकालयसित जोडी कामकाजी र

सिर्जनशील बनाउन मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति बसाल्न जाँगर गर्नुपर्ने ।

- ठ) क्याम्पस प्रशासनले विद्यार्थीहरूलाई पुस्तकालयको महत्व उपादेयता र शिक्षणमा प्रयोग सम्बन्धि अभिमुखीकरण तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम चलाउनु पर्ने ।
- ड) पुस्तकालयको अध्ययन कक्षलाई पनि मापन, मूल्याङ्कनमा जोड्ने गरी शिक्षण कार्य अगाडि बढाउनु पर्ने ।

उपलब्धी

यो पुस्तकालयको समग्र अध्ययनबाट प्राप्त तपशिलको उपलब्धी तथा सिकाइलाई सरोकारवाला निकायले गम्भीरतापूर्वक लिइ कार्यन्वयन अवलम्बन गर्नुपर्ने सुझावलाई उपलब्धीको रूपमा थालनी राख्न सकिन्छ ।

- १) क्याम्पसको पुस्तकालय व्यवस्थापन, प्रयोग, अवस्था र सिकाइमा प्राध्यापक विद्यार्थीहरूको संम्लग्नता अपेक्षाकृत रूपमा कमजोर देखियो ।
- २) प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूले योजनाबद्ध रूपमा पुस्तकालय प्रयोग गर्ने व्यवस्था क्याम्पसबाट स्पष्ट व्यवस्था नगरेकाले पुस्तकालयबाट अपेक्षाकृत कम लाभ लिन सकेको देखियो ।
- ३) पुस्तकालय सञ्चालन, व्यवस्थापन र आवश्यकता अनुसार पुस्तकालय वा सामाग्री खरिद गर्न छुट्टै कोषको स्थापना गर्नुपर्ने देखियो ।
- ४) पुस्तकालयको सिकाइलाई नियन्त्रित भन्दा खुल्ला स्वेच्छिक उत्साहपूर्ण वातावरणमा सिकन प्राध्यापक र विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन तथा मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति आवश्यक लाग्यो ।
- ५) पुस्तकालय सम्बन्धि नीति र विनियमलाई कार्यालयमा ल्याउनुपर्ने देखियो ।
- ६) पुस्तकालय सम्बन्धि तालिम, पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यक लाग्यो ।
- ७) पुस्तकालय, ई. पुस्तकालय वा Digital Library को रूपमा विकास गर्नुपर्ने महसुस भयो ।

समाप्ति

अध्ययनको समग्र पक्षलाई उठान गरिएको छ । विस्तृत अध्ययन गरी धेरै विद्यार्थीको राय सुझाव समेट्न सकिएन । सहभागीहरूले उठाएका प्रश्न तथा सुझावलाई व्यवस्थित गरिएको छ । पुस्तकालय व्यवस्थापन र शिक्षण सिकाइसित जोडिएर आएको शिक्षा व्यवस्थापन र प्रतिभा प्रस्फुटनमा विद्यार्थीका यी कुराहरूले समग्र क्याम्पसका विद्यार्थीहरूको प्रतिनिधित्व गर्छ, भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय. (२०७१). क्षेत्रीय शैक्षिक जर्नल. पोखरा: क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय.
मिश्र, शान्ति. (२०३६). पुस्तकालय विज्ञानको रूपरेखा. काठमाडौं: सहयोगी प्रेस.
राई र अन्य. (२०६६). पुस्तकालय व्यवस्थापन. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार.

वित्तीय साक्षरता, आवश्यकता र नेपालमा वित्तीय पहुँचको मापन

कुशल लाल श्रेष्ठ

सह-प्राध्यापक, द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

वित्तीय साक्षरता भन्नाले उपलब्ध भएको वित्तीय श्रोत (रकम) लाई आर्थिक उन्नतीको लागि कसरी प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्न सकिन्छ भन्ने बारे हासिल गर्ने ज्ञान सीप हो । वित्तीय साक्षरताको आवश्यकता हरेक तह र तप्काका मानिसहरूलाई पर्दछ । मैले कति आर्जन गरे, कति खर्च भयो र कति बचत गर्न सके र सो बचतलाई कहाँ लगानी गर्दा मेरो भविष्य सुरक्षित हुन्छ सो बारे मानिसहरूलाई कौतुहलता सृजना गरी त्यसको व्यवस्थापन गर्ने सोच विकास गराउन वित्तीय साक्षरताको आवश्यकता रहेको छ । साथै वित्तीय संस्थाहरूलाई मानिसहरूको पहुँचमा पुऱ्याई आर्थिक कृयाकलाप बृद्धि गरी व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको उन्नती गर्नु हो ।

हालको समयमा नेपालमा आर्थिक कृयाकलाप बृद्धि भएसँगै वित्तीय संस्थाहरू (बैंक, वित्त कम्पनी, इन्स्योरेन्स कम्पनी, लघुवित्त कम्पनी, बचत तथा ऋण सहकारी र अन्य वित्तीय संस्थाहरू) स्थापना, शाखा विस्तार, पूजी बृद्धि र नया नया प्रविधिको प्रयोग भएसँगै समाजमा वित्तीय पहुँचको स्तर बढ्दै गएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

मुख्य शब्दहरू: वित्तीय साक्षरता, वित्तिय समावेशिकरण, वित्तिय पहुँच, वित्तिय चेतना ।

१. परिचय

सामान्य अर्थमा वित्तीय साक्षरता भनेको व्यक्तिहरूले वित्तीय श्रोत साधनलाई आफ्नो भलाइको लागि प्रभावकारी प्रयोग गर्न हासिल गर्ने ज्ञान तथा सिप हो । पैसाको सदुपयोगबाट आर्थिक तथा सामाजिक सुरक्षा हासील गर्ने सिमित साधनको अधिकतम उपयोग गरी असिमीत आवश्यकताहरूलाई प्राथमिकताको आधारमा पुरा गर्न व्यवस्थित बजेट बनाउने तरिका सिकाउने कला, सिप र ज्ञान वित्तिय साक्षरता हो । बैंकमा खाता खोल्दैमा वित्तीय साक्षरता हुदैन, वित्तीय साक्षरताले पैसाको महत्व बुझ्न र सो अनुसार त्यसको व्यवस्थापन र परिचालन गर्ने शिक्षा प्रदान गर्दछ ।

मानव जीवनका लागि पैसा वा धन सम्पति वैद्य आर्जन गर्ने, आर्जित आमदानी बजेट बनाएर मितव्ययी रूपमा खर्च गर्ने, आयको केही अंश उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने, भविष्यको लागि बचत गर्ने तथा उच्चम व्यवसाय गर्नका लागि कर्जा लिने, वैदेशीक कमाइको समुचित परिचालन र

उपयोग गर्ने ज्ञान सिप वित्तीय चेतनाले प्रदान गर्दछ। यसका साथै उच्चम व्यवसायमा आउन सक्ने जोखीम बहन गर्न र न्यूनिकरण गर्नको लागि विमा तथा सुरक्षण गर्ने, गैहकानूनी ढंगको आर्जनबाट गरेको सम्पत्तिले विपत्ती ल्याउछ भन्ने जस्ता विषयमा वित्तीय ज्ञान मार्फत बोध गराउने कार्यलाईनै वित्तीय साक्षरता भनिन्छ। व्यक्ति आफ्नो श्रोत र साधनको उपयोग गर्ने विषयमा उचित निर्णय गर्न सक्षम हुन्छ। जसबाट व्यक्ति तथा समग्र मुलुकको आर्थिक उन्नतिमा सहयोग पुग्दछ। वित्तीय सेवा कुनै वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, वर्ण, धर्म, जाति आदिको आधारमा कुनै भेदभाव नगरी समान रूपमा वित्तीय संस्थाहरूबाट वित्तीय सेवा पुऱ्याउनु पर्दछ भन्ने मान्यता वित्तीय समावेशीकरण हो अथवा देशमा रहेका प्रत्येक नागरीकलाई सुलभ तरिकाले वित्तीय सेवाको पहुँच पुऱ्याउनुनै वित्तीय समावेशीकरणको उद्देश्य हो।

१. वित्तीय साक्षरताको आवश्यकता

वित्तीय साक्षरता आज सबै स्तरका मानिसहरूलाई अत्यान्त आवश्यक देखिएको छ। उच्च शिक्षा हासिल गरेका मानिसका समेत कतिपय वित्तीय कारोवारको पूर्णज्ञान नभएको स्थिति छ। उपयुक्त वित्तीय शिक्षाको अभावमा उचित निर्णय लिन नसक्दा गम्भीर आर्थिक दुर्घटना हुन गई ठूलो वित्तीय क्षतिसमेत बेहोर्नुपर्ने र समाजमा नकारात्मक असर पर्ने अवस्था देखिएको छ। यद्यपी मानिसहरूको उमेर समुह, शैक्षिक योग्यता, आर्थिक अवस्था आदीका कारण विभिन्न वर्गका मानिसहरूका लागि फरक फरक वित्तीय शिक्षा आवश्यक रहेको अवस्था देख्न सकिन्छ। त्यसो त वित्तीय चेतना गरिबहरूलाई गरिविबाट मुक्ती दिलाउन मात्र आवश्यक छ भन्ने बुझनु हुदैन। हरेक तह, र क्षेत्रका मानिसहरूलाई वित्तीय ज्ञानको जरुरत रहेको औल्याउन सकिन्छ।

नेपालको जनसंख्याको ठूलो भाग अभैपनि औपचारिक वित्तीय सेवाबाट वञ्चित रहेको देखिन्छ। मुलुकको करिब एक चौथाई जनसंख्या गरिवीको रेखामुनी रहेको छ र सो जनसंख्यालाई गरिवीबाट मुक्त गराउन उनीहरूको न्यूनतम आय आर्जनमा पनि उचित खर्च, बचत र वचत परिचालनको सामान्य चेतना विकास गर्न सकेमा मात्र पनि गरिवीको रेखाबाट केही उन्मुक्ति दिलाउन सकिने छ।

नेपालमा केही वर्ष अगाडिदेखि सबै वर्ग, उमेर, जाति र समुदायको लागि वित्तीय ज्ञानको आवश्यकता महसुस गरी औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँच भन्दा बाहिर रहेका सबैका लागि वित्तीय पहुँचको दायरामा ल्याउन बालबालिका र यूवा लक्षित वित्तीय साक्षरता सम्बन्धि अभियानको खाँचो महसुस गरिएको छ। स्कूल तहदेखि नै बालबालिकामा प्राथमिक स्तरको वित्तीय ज्ञान हुनुपर्ने महसुस गरिएको छ। विभिन्न सरकारी, गैहसरकारी तथा नीजिक्षेत्रबाट यस सन्दर्भमा पहलका साथै तालिम, सेमिनार र अभिमुखिकरण कार्यक्रमहरू हुन थालेका छन्। यसको महत्वलाई आत्मसाथ गर्दै नेपाल राष्ट्र बैकले वित्तीय चेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमलाई आफ्ना नीति तथा कार्यक्रममा उच्च प्राथमिकता दिदै आएको छ।

वित्तीय साक्षरताका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकको पहलमा “विद्यालयमा नेपाल राष्ट्र बैंक” जस्ता कार्यक्रम संचालन हुँदै आइरहेको छ। वित्तीय साक्षरताका लागि विगतमा प्रशिक्षक तालिम (Trainers Training), तालिम पुस्तिका प्रकाशन तथा वितरण, साक्षरता सम्बन्धि रेडियो टेलिभजन कार्यक्रम, जनचेतनामूलक सामग्रीको निर्माण तथा वितरण र अन्तरक्रिया कार्यक्रम आदि भईरहेको छ। त्यस्तै विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि आफ्ना लक्षित वर्ग, विधार्थी, महिला समुह आदिलाई सहभागी गराई वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी अभिमूखिकरण कार्यक्रम संचालन गरिरहेको देख्न सकिन्छ। आर्थिक वर्ष २०६८/६९ साल देखिका मौद्रिक नीतिहरूमा वित्तीय चेतनाका कार्यक्रमहरूलाई महत्वका साथ संचालन गर्ने उल्लेख गरीएको छ। उक्त मौद्रिक नीतिमा “वित्तीय साक्षरता न्यून रहेको कारणबाट वित्तीय सेवा प्रभावकारी हुन नसकेको तथ्यलाई दृष्टीगत गरी यस सम्बन्धमा आवश्यक रणनीति तयार गर्ने” उल्लेख भए अनुसार कार्य क्रमश अगाडि बढिरहेको छ।

वित्तीय साक्षरताको आवश्यकतालाई निम्नानुसार बुदागत रूपमा देखाउन सकिन्छ:

- फजुल खर्च कटौति गरी बचत गर्ने वानिको विकास गर्न।
- बैंक, लघुवित्त कम्पनी तथा सहकारी मार्फत आर्थिक कारोवार गर्नुपर्दछ भन्ने ज्ञान दिलाउन।
- घरमा अनावश्यक पैसा नराखी बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रकम जम्मा गर्ने वानिको विकास गर्न।
- पैसा खर्च गर्दा मितव्ययी रूपमा बजेट बनाएर आय बमोजिम खर्च गर्ने वानिको विकास गर्न।
- वित्त सम्बन्धी असल संस्कार, बानी व्यहोरा र असल आचरणको व्यवहार गर्न।
- विदेशको कमाई रेमिटेन्स (विप्रेषण) को समुचित उपयोग, बचत र सोको परिचालनको लागि।
- देखावटी, तडकभडक र फजुल खर्चले आर्थिक अवस्थामा नकरात्मक प्रभाव पार्दछ भन्ने बोध गराउन।
- साहु महाजनबाट प्राप्त ऋणको चर्को व्याजदरबाट उन्मुक्ति दिलाउन।
- वित्तीय उपकरणहरूको उपयोग, सामर्थ्य र सीमाबारे जानकारी प्रदान गर्न।
- अर्थ वा पैसासँग सम्बन्धित ज्ञानमा बृद्धि गर्न।
- पूजी बजार सम्बन्धी सामान्य ज्ञानको विकास गर्न।
- उद्यम व्यावसायमा कहिलेकाही आउनसक्ने जोखिम बहन गर्न र न्यूनीकरण गर्नको लागि विमा तथा अन्य सुरक्षित विकल्पको प्रयोग गर्न।

३. नेपालमा वित्तीय पहुँचको मापन

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको तिब्र विस्तार, वित्तीय उपकरणको विकास र विस्तार, जनमानसमा वित्तीय चेतनाको विकास र आर्थिक क्रियाकलापको बृद्धि सँगै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पहुँच पनि तिब्ररूपमा बढ्दै गएको बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वित्तीय प्रतिवेदन साथै नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित आर्थिक

प्रतिवेदन र मौद्रिक नीतिमा उल्लेख भएको तथ्याङ्क, सहकारी विभागबाट प्रकाशित प्रतिवेदनको आधारमा नेपालमा वित्तीय पहुँच बढ्दै गएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

१. पछिल्ला वर्षहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा विस्तार तीव्र गतिमा भइरहेको छ । विगत ४ वर्षको अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्या दोब्बर भई २०७६ साउनमा ८८०५ पुगेको छ जुन २०७५ असारमा यसको संख्या ६६५० रहेको थियो ।
२. बैंक तथा वित्तीय संस्था गाभ्ने/गाभिने तथा प्राप्त गर्ने नीति अवलम्बन गर्न थालिए यताको करिब एक दशकको अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्या घट्दै गएको तर क्षमतामा भने बृद्धि हुँदै गएको छ । लघुवित्त कम्पनीको संख्या थपिएकोले २०७६ साउनमा १७१ पुगेको छ ।
३. मोवाइल बैंकिङ्ग प्रयोगकर्ताको संख्या २०७३ मा १७ लाख ५५ हजार रहेकोमा २०७६ असार सम्ममा करिब ५ गुणाले बृद्धि भई ८३ लाख ४७ हजार पुगेको छ । यस अवधिमा इन्टरनेट बैंकिङ्ग प्रयोगकर्ताको संख्या समेत ५ लाखबाट बढेर करिब ९ लाख पुगेको छ ।
४. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा व्यक्तिगत निक्षेप खाता खोल्नेको आधारमा पनि वित्तीय पहुँचको मापन गर्न सकिन्छ । २०७५ असार सम्ममा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूमा खोलिएका व्यक्तिगत निक्षेप खाता २ करोड ३५ लाख ४५ हजारबाट बढेर २०७६ असार सम्ममा २ करोड ७८ लाख ६७ हजार पुगेको छ ।
५. बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा विस्तार सँगै यी संस्थाहरूमा कर्जा खाताको संख्या बढ्दै गएको छ । २०७५ असार सम्ममा १३ लाख १ हजार कर्जा खाता रहेकोमा २०७६ असार सम्ममा सो संख्या बृद्धि भई १४ लाख ४० हजार रहेको छ ।
६. पछिल्लो समय बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा एटिएम उल्लेख्य बृद्धि हुँदै गएको छ । एटिएम प्रयोगकर्ता २०७५ मा २६ लाख ९१ हजारबाट बढेर २०७६ असार सम्ममा ३३ लाख १६ हजार पुगेको छ ।
७. सबै स्थानिय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुऱ्याउने नीति अनुसार २०७५ असार सम्ममा ६३१ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुगेकोमा २०७६ असार सम्ममा ७३२ स्थानिय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा पुगेको छ ।
८. वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनि र लघुवित्त संस्थाको कूल शाखा २०७५ असार सम्ममा ६४१४ रहेकोमा २०७६ असार सम्ममा ८५६४ पुगेको छ ।
९. स्थानिय तहका सबै ६७४३ वडा सम्मनै वित्तीय सेवाको पहुँच पुऱ्याउन बैंक शाखा नभएका वडाहरूमा शाखा रहित बैंक खोल्न प्रोत्साहन गर्ने र त्यसको लागि स्विकृति लिनु नपर्ने व्यावस्था गरेको छ ।
१०. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका वेबसाइट मार्फत सार्वजनिक हुने सामग्रीहरू नेपाली भाषामा समेत राख्नुपर्ने छ ।

११. हाल नेपालमा ६५ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्था कार्यरत रहेका छन् । लघुवित्त कार्यक्रम आपसी विश्वासमा चल्ने एउटा वित्तीय प्रणाली हो जसले गाउँगाउँमा गएर आर्थिक रुपले पछाडि परेका, सम्पति विहिन, सीमान्तकृत, विपन्न, दलित, बैकहरूले नपत्याउने परिवारको लागि सामूहिक विश्वासको आधारमा विना धितो ऋण प्रवाह गरी आयआर्जनमा सेवा पुऱ्याइरहेको छ ।
१२. नेपालमा विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित सहकारी संख्या २०७२ को तथ्याङ्क अनुसार ३२६६३ मध्ये बचत तथा ऋण सहकारीको संख्या १३४६० रहेकोमा २०७४ को असार सम्ममा सहकारीको संख्या ३४५१२ मध्ये बचत तथा ऋण सहकारीको संख्या १३५७८ रहेको छ ।

४. निश्कर्ष

नेपालमा वित्तीय पहुँच तीब्ररूपमा बढ्दै गएको छ । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक र गुणात्मक वृद्धि सँगै शाखा विस्तार, वित्तीय प्रविधिको प्रयोग, सेवाग्राहिमा वित्तीय चेतनाको विकास सँगै तिब्र गतिले वित्तीय पहुँच विस्तार हुँदै गएको छ ।

बैकहरूको शाखा विस्तार भई गाउँगाउँ सम्म सेवा पुगे सँगै व्यक्तिगत निक्षेप खाता खोल्ने प्रचलनमा वृद्धि भई बचत संकलन, ऋण प्रवाह र पुजी परिचालन साथै सम्पूर्ण आर्थिक क्रियाकलापमा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ ।

व्यक्तिगत र संस्थागत आर्थिक क्रियाकलाप वृद्धि भई आर्थिक उपार्जनको आधार बनेसँगै रोजगारी वृद्धि भई समग्र देशको अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव परेको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैकको तथ्याङ्क अनुसार २०७६ को असार सम्ममा नेपालमा बैकिङ्ग सेवामा पहुँच उल्लेख्य वृद्धि भई ६०.९ प्रतिशत नेपाली नागरिकको कम्तिमा एक निक्षेप खाता रहेको छ । लघुवित्त वित्तीय संस्था र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको वित्तीय सेवालार्ई समेत समावेश गर्ने हो भने नेपालमा वित्तीय पहुँच थप विस्तार भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

नेपाल राष्ट्र बैक. (२०७४/७५). आर्थिक प्रतिवेदन. काठमाडौँ: नेपाल राष्ट्र बैक.

नेपाल राष्ट्र बैक. (२०७६/७७). मौद्रिक नीति. काठमाडौँ: नेपाल राष्ट्र बैक.

नेपाल राष्ट्र बैक (२०७०). विद्यार्थीसंग नेपाल. काठमाडौँ: नेपाल राष्ट्र बैक.

सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय. (२०७४). सहकारी तथ्याङ्क. काठमाडौँ: सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय.

O,Smith, A. (2016). *Financial literacy for millennials: A practical guide to managing your financial life for teens, college students and young adults*. California: Prager publisher.

स्थानीय पाठ्यक्रमको निर्माण प्रक्रिया र वर्तमान अवस्था

नकुल थापा

उप-प्राध्यापक, द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

पाठ्यक्रम निर्माण र सुधार एक गहन र गहकिलो कार्य हो । यसर्थ यस कार्यमा जो कोहीले लाग्न चाहँदैनन् । यसो भनेर स्थानीय जिम्मेवारी व्यक्तिहरू पछि नभने मिल्दैन । सामान्य व्यक्तिले इच्छा प्रकट नगर्नु एउटा कुरा हो, जानकार व्यक्ति र शिक्षासँग सरोकार राख्ने जोकोहीले पनि र शिक्षासँग सम्बन्धित संघसंस्थामा काम गर्ने व्यक्तिले यस क्षेत्रमा पाइला बढाउनैपर्ने बेला भएको छ । नत्र हामी यस क्षेत्रमा अरु मुलुकभन्दा अझै धेरै पछाडि पर्नेछौं । राजनीतिक परिवर्तनपछि यसको खाँचो अझ धेरै महसुस गरिएको छ । आवश्यकतालाई दृष्टिगत गर्दा यो चिन्तनीय त छँदैछ र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि तड्कारो छ । शिक्षालाई व्यवहारिक हुनु पर्ने कुरामा सबैको चासो र चिन्ताको विषय बनी सकेको यो अवस्थामा शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउन एउटा महत्वपूर्ण विकल्प स्थानीय स्रोत साधनको उपयोग र प्रवर्द्धन गर्नु हो जसका लागि स्थानीय पाठ्यक्रम अपरिहार्य रहेको छ । स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रभावकारी निर्माणमा र कार्यान्वयनका लागि स्थानीय विज्ञ तथा जिम्मेवार निकायको जिम्मेवारी रहन्छ ।

मुख्य शब्द: स्थानीय पाठ्यक्रम, विकेन्द्रीकरण, विश्वव्यापी, केन्द्रीकृत, उपलब्धता ।

१. परिचय

पाठ्यक्रम शैक्षिक कार्यक्रमको एक दस्तावेज हो । “स्थानीयस्तरमा स्थानीय सरकारवालाहरूको सहभागितामा स्थानीय आवश्यकता अनुसार स्थानीय विषयवस्तुहरू समावेश गरी निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुने पाठ्यक्रम स्थानीय पाठ्यक्रम हो । नेपाल भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक विविधताले गर्दा केन्द्र तहबाट निर्माण गरिने पाठ्यक्रमले सम्पूर्ण पक्षको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन ।” शिक्षा क्षेत्रको सन्तुलित र समुचित विकासका लागि स्थानीय रुचि, आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता आवश्यक हुन्छ । शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अवधारणाअनुरूप स्थानीय आवश्यकतालाई समेट्नका लागि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा स्थानीय सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराई शिक्षामा आवश्यक सुधार गर्न सकिन्छ । (पा.वि.के.)

“विश्वव्यापी रूपमा सोच राखी स्थानीय रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याऊ” (Think Globally Act Locally) (स्थानीय पाठ्यक्रम स्रोत तथा प्रशिक्षण सामग्री पेज २) भन्ने मध्यमार्गी र समन्वयकारी

अवधारणालाई मूर्त रूप दिनका लागि स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता रहेको छ । गुणस्तरीय शिक्षाको महत्वपूर्ण आयामको रूपमा पाठ्यक्रमका विषयवस्तुलाई सान्दर्भिक गराउनुपर्छ । विभिन्न स्थानीय, सांस्कृतिक, सामाजिक सन्दर्भअनुसार स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणको कार्यलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ । यसले शैक्षिक विकेन्द्रीकरणलाई प्रवर्धन (Promote) गर्दछ र यो विकेन्द्रीकरणको महत्वपूर्ण प्रक्रिया पनि हो ।

२. स्थानीय पाठ्यक्रमको विकासक्रम

नेपालमा शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अवधारणालाई सार्थक तुल्याउन औपचारिक रूपमा सर्वप्रथम वि.सं. २०४६ मा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भएपछि प्राथमिक पाठ्यक्रम २०४९ को संरचनामा १०० अङ्कभारको स्थानीय पाठ्यक्रमको व्यवस्था भयो । यसभन्दा पहिले विद्यालय तहको औपचारिक पाठ्यक्रममा यस प्रकारको व्यवस्था नभए पनि पारिवारिक रूपमा पेसा, व्यवसाय र संस्कृति तथा मूल्यमान्यतासम्बन्धी सिकाइने र सिकिने प्रचलनलाई स्थानीय पाठ्यक्रमको स्वरूप मान्न सकिन्छ । यस्तैगरी विभिन्न धार्मिक गुरुहरूले आफ्ना अनुयायीलाई दिने शिक्षा पनि स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रारम्भिक स्वरूप मान्न सकिन्छ । गुरुकुल शिक्षा, गुम्बा शिक्षा, मदरसा शिक्षा, आदि यसका उदाहरण हुन् जुन यद्यपि प्रचलनमा रहेका छन् । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ मार्फत केन्द्रीकृत शिक्षा प्रणालीको सुरुवात भएपछि नेपालमा स्थानीय समुदायको सहभागिता कमजोर भई हरेक कार्यक्रम र क्रियाकलापका लागि केन्द्रको मात्र मुख ताक्ने प्रवृत्ति विकास भएको पाइन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा पाठ्यक्रमको सन्दर्भमा पनि केन्द्र हावी भएको देखिन्छ ।

वि.सं. २०४९ को प्राथमिक पाठ्यक्रमले व्यवस्था गरेको पाठ्यक्रममा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा नआए पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश र विभिन्न क्षेत्रबाट प्राप्त सुझावका आधारमा प्राथमिक पाठ्यक्रम २०६३ (कक्षा १-३) र २०६५ (कक्षा ४ र ५) । उक्त प्रावधानलाई निरन्तरता दिँदै थप तीन विषय (सामाजिक अध्ययन, सिर्जनात्मक कला र शारीरिक शिक्षा) मा २० प्रतिशत अंश स्थानीय रूपमा नै पाठ्यक्रम विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने व्यवस्था गरियो । यसरी पाठ्यक्रम संरचनामा व्यवस्था गरिएको स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी प्रावधानको कार्यान्वयनको अवस्था २०४९ मा भएको व्यवस्थाभन्दा तुलनात्मक रूपमा राम्रो भए पनि सोचेअनुसारको कार्यान्वयन भएको देखिँदैन । स्थानीय पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था सम्बन्धमा शैक्षिक अनुसन्धान तथा प्रवर्धन केन्द्रले वि.सं. २०६६ मा अनुसन्धानसमेत गरेको थियो ।

३. नेपालमा स्थानीय पाठ्यक्रमको औचित्य

- नेपालको विविधता अनुरूपका विषय वस्तुहरूलाई समेट्न ।
- स्थानीय कला, संस्कृति, रहनसहन, पेसा, व्यवसाय, प्राकृतिक स्रोतसाधन आदिको संरक्षण तथा सम्बर्धनमा सहयोग पुऱ्याउन ।
- शिक्षालाई विद्यार्थीका दैनिक क्रियाकलाप सँग जोडी जीवन्त बनाउन ।

- संविधानले प्रदान गर्ने शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हकअनुरूप मातृभाषामा शिक्षा पाउने र आरुनो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सम्भाव्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने हकको प्रत्याभूति दिलाउन ।
- अध्ययन क्षेत्र र क्रियाकलाप बढी भन्दा बढी विद्यार्थीको दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित, स्थानीय समुदाय तथा देशको आवश्यकता पूरा गर्ने, बदलिँदो परिस्थिति अनुकूल सान्दर्भिक र विभिन्न परिस्थितिको सामना गर्न सक्षम हुने विद्यार्थीको क्षमता अभिवृद्धि गर्न ।
- स्थानीय सम्बद्ध निकायहरूले उपलब्ध स्रोतसाधनको अधिकतम उपयोग गरी योजनाबद्ध ढङ्गले शैक्षिक क्षेत्रमा लगानी गर्ने, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन, मूल्याङ्कन र पुनर्योजना निर्माण गर्दा स्थानीय शिक्षा क्षेत्रभित्र पाठ्यक्रम निर्माणलाई पनि एक अभिन्न शैक्षिक कार्यकलापको रूपमा समावेश गर्ने/गराउने परिपाटी बसाल्न ।
- सामाजिक, राजनीतिक तथा बौद्धिक व्यक्तित्वको संलग्नता अभिवृद्धि गरी यस क्षेत्रमा उहाँहरूको प्रतिबद्धता तथा नेतृत्व विकासका साथै सरकारी तथा राजनीतिक प्रतिबद्धतामा अभिवृद्धि गर्न ।
- स्थानीय दक्ष व्यक्तिहरूको स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र अध्ययन-अध्यापन कार्यकलापमा संलग्नता बढाई स्थानीय, मौलिक तथा नवीनतम सिकाइ प्रविधिलाई बढावा दिन ।

४. स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसम्बन्धी भएको व्यवस्था

- १) आधारभूत तह पहिलो चरण (कक्षा १-३) मा स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षा भनेर एउटा छुट्टै विषय राख्न सकिने प्रावधान रहेको छ ।
- २) आधारभूत तह दोस्रो चरण (कक्षा ४ र ५) मा दुईओटा थप विषय विद्यालयले आ-आफ्नो आवश्यकता अनुरूप छनोट गर्न सक्ने प्रावधान छ ।
- ३) आधारभूत तह तेस्रो चरण (कक्षा ६-८) मा ऐच्छिक विषयको रूपमा स्थानीय विषय, पेसा, व्यापार, व्यवसाय तथा अन्य विषय छनोट गर्नसक्ने व्यवस्था छ ।
- ४) माध्यमिक तहको साधारण धारमा स्थानीय विषयलाई पेसा, व्यापार, व्यवसायको रूपमा छनोट गर्न पाउने र व्यवसायिक/प्राविधिक धारमा कृषि, वनविज्ञान, इञ्जिनियरिङ चिकित्साजस्ता विषयहरूमार्फत स्थानीय विषयसमेत राख्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

परिमार्जित प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले स्थानीय पाठ्यक्रमका बारेमा निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ ।

क्र.सं.	विषय	केन्द्रले तोकेको विषयवस्तुका अंश	स्थानीय तहबाट तोकेको विषयवस्तुको अंश
१.	स्थानीय विषय (स्थानीय तहबाटै छनोट हुने र एक विषय)	-	१००%
२	सामाजिक अध्ययन	८०%	२०%
३	शारीरिक शिक्षा	८०%	२०%
४	सिर्जनात्मक कला	८०%	२०%

(स्रोत स्थानीय पाठ्यक्रम स्रोत तथा प्रशिक्षण सामाग्री २०६७)

५. स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया

केन्द्रीय तहमा बनाइएको पाठ्यक्रमले मात्र स्थानीय आवश्यकताका विषयवस्तु समेट्न सक्दैन भन्ने मुख्य मान्यताका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रमको व्यवस्था गरिएको हो । पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया प्राज्ञिक कार्यको साथसाथै एक प्राविधिक कार्य पनि हो । त्यसैले स्थानीय पाठ्यक्रम तयार गर्दा पनि नशिचत प्रक्रियाहरू पूरा गर्नुपर्दछ । यसमा संलग्न व्यक्तिहरू पनि विभिन्न क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व हुनु जरुरी हुन्छ । स्थानीय पाठ्यक्रम पनि औपचारिक विद्यालय शिक्षामार्फत कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने भएकाले यसको निर्माण प्रक्रियामा धेरै कुरालाई विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । सामान्यतः पाठ्यक्रम तयार गर्दा निम्नलिखित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(क) आवश्यकता पहिचान

स्थानीय तहमा पनि अध्ययनका लागि आवश्यक क्षेत्रहरू अनेकौं हुन सक्छन् । तीमध्ये कुन र कस्तो विषय क्षेत्रलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने भन्ने विषयमा व्यापक र गहन छलफल गर्नु जरुरी हुन्छ । यसका लागि सबैबाट सुभावा सङ्कलन गर्नुपर्दछ । केन्द्रीय पाठ्यक्रमले समेट्न नसकेका विषय क्षेत्र र स्थानीय आवश्यकताका नभई नहुने विषय क्षेत्र तथा विषयवस्तु पहिचान गर्नका लागि उपलब्ध भएसम्म पाठ्यक्रमविद्, सम्बन्धित क्षेत्रका अभिभावक, समाजसेवी, विभिन्न पेशामा संलग्न व्यक्तिहरू, शिक्षक, विद्यार्थी, पूर्व विद्यार्थी, सामाजिक कार्यकर्ता, राजनीतिक व्यक्तिहरू, महिला, अपाङ्ग आदि सबैबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सुभावा सङ्कलन गर्नुपर्दछ ।

(ख) उद्देश्य निर्धारण

उद्देश्य निर्माण गर्दा शिक्षाको राष्ट्रिय, तहगत, कक्षागत र विषयगत उद्देश्यहरूलाई मेल खाने गरी तयार गर्नु पर्दछ । त्यस्तै गरी उद्देश्य निर्माण गर्दा विद्यार्थीहरूको उमेर, बालमनोविज्ञान, बालबालिकाको सिकाईस्तर, कक्षा, विषयवस्तुको प्रकृति, स्रोत साधनहरू आदिमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । उद्देश्यहरू SMART (Scientific, Measurable, Achievable, Realiable and Time bond) बनाउने प्रयास गर्नुपर्दछ ।

(ग) विषयवस्तुको छनोट र पाठ्यक्रमको खाकाको तयारी

पाठ्यक्रम विकासको सिद्धान्तअनुसार उद्देश्यको निर्धारण गरिसकेपछि उक्त उद्देश्य पूरा गर्न कुनकुन विषयवस्तुको आवश्यकता पर्दछ, त्यसको छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । विषयक्षेत्र भने आवश्यकता पहिचान गर्ने क्रममा नै छनोट गर्न उपयुक्त हुन्छ । स्थानीय आवश्यकताका विषयवस्तु पनि अनेकौं हुन सक्छन् । विद्यालयको स्रोत र साधनलाई ध्यान दिएर विद्यार्थीको चाहना र आवश्यकताका एकभन्दा बढी विषयक्षेत्र पनि छनोट गर्न सकिन्छ । एकभन्दा बढी विषयक्षेत्र एउटा विद्यालयमा पठनपाठन गर्न सम्भव नभएमा त्यस समुदायले सबैभन्दा बढी आवश्यकता ठानेका विषयक्षेत्रको छनोट गरी

त्यसैबाट विषयवस्तुको चयन गर्नुपर्दछ। विषयक्षेत्रको चयन गर्ने क्रममाव्यावसायिक, अर्धव्यावसायिक, व्यवसायोन्मुख, गैरव्यावसायिक कस्तो छनोट गर्ने हो, सोको आवश्यकता र स्रोत साधनका आधारमा व्यापक छलफल गर्नुपर्दछ। हाम्रो देशमा निम्नानुसारका सम्भावित विषयक्षेत्र हुन सक्छन्:

(घ) शैक्षिक सामग्री

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उद्देश्य अनुरूपको विषयवस्तु र विषयवस्तु अनुसारको शैक्षिक सामग्री आवश्यक पर्दछ। शैक्षिक सामग्री विषयवस्तु र स्थानीय परिवेशअनुसार फरकफरक हुन सक्छन्। शैक्षिक सामग्री भन्नाले धेरैजसो मानिसहरूले पैसा लगाएर बजारमा किन्नुपर्ने वस्तुलाई मात्र बुझ्ने गरेको देखिन्छ। विषयवस्तुको प्रकृतिलाई हेरेर धेरैजसो शैक्षिक सामग्री स्थानीय स्तरमा नै विनामूल्य पनि सङ्कलन वा निर्माण गर्न सकिन्छ। स्थानीय पाठ्यक्रमका लागि त शैक्षिक सामग्री स्थानीय स्तरमानपाउने कुरै हुँदैन। पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने समयमा कुन विषयवस्तु सिकाउन कस्तो शैक्षिक सामग्री आवश्यक पर्दछ। त्यो कुरा पनि उल्लेख भएमा शिक्षकलाई सामग्री निर्माण वा सङ्कलन गर्न सजिलो हुन्छ।

(ङ) शिक्षणसिकाइ क्रियाकालप

स्थानीय पाठ्यक्रम बनाउने क्रममा कुन उद्देश्य पूरा गर्नका लागि कस्तो शिक्षणविधि वा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप अपनाउँदा उपयुक्त हुन्छ, त्यसका केही नमुनाहरू समेत समावेश गरिनुपर्दछ। कस्तो विधि अपनाउने भन्ने कुरा उद्देश्य, विषयवस्तुको प्रकृति, विद्यार्थी सङ्ख्या, कक्षाकोठाको वातावरण र व्यवस्थाका साथै शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता, विद्यार्थीको सिकाइस्तर र रुचि, शिक्षक स्वयम्को क्षमता र कौशल आदिमा भर पर्दछ। शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा प्रयोग गर्नुपर्ने शिक्षण विधिहरूमा व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, छलफल, अवलोकन, अभिनय, प्रदर्शन, सोधखोज आदि उल्लेख गरिएको भए तापनि व्याख्यान विधि बढी प्रयोगमा ल्याइने गरेको देखिन्छ।

(च) विद्यार्थी मूल्याङ्कन

स्थानीय पाठ्यक्रमअनुसार शिक्षणसिकाइ हुने विषयमा विद्यार्थी आफैले गरेर तथा अवलोकन गरेर सिक्ने भएकाले सहभागिता र सिक्ने हौसला प्रदान गर्ने आधारमा गर्नुपर्दछ। औपचारिक परीक्षको खास प्रयोजन रहँदैन। प्राथमिक पाठ्यक्रममा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई जोड दिएकाले स्थानीय पाठ्यक्रममा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई स्थान दिइनुपर्दछ।

(छ) समय निर्धारण (पाठ्यभार)

पाठ्यक्रमले तोकेको समय र पाठ्यभारअनुसार शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्दछ। स्थल भ्रमण, अध्ययन भ्रमण आदि गर्दा अनय विषयको शिक्षणमा बाधा नपुग्ने गरि गर्नुपर्दछ। जसमा स्थानीय विषयका लागि १२८ घण्टी पठनपाठन गराउने व्यवस्था गर्नुपर्छ।

६. स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी समस्या र मुद्दाहरू

- विद्यालयका शिक्षकमा स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी प्राविधिक क्षमताको कमी ।
- पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयन गर्न स्रोत साधनको अभाव, पुस्तकालय सुविधाको अभाव, इन्टरनेट सुविधाको अभाव ।
- कतिपय प्राथमिक शिक्षकमा पेसागत सक्षमताको कमी ।
- विद्यालयलाई आर्थिक स्रोतसाधन जुटाउन समस्या ।
- स्थानीय पाठ्यक्रममाप्राज्ञिक तथाशैक्षणिक पक्षमा मात्र जोड दिइयो, कार्यान्वयनमा राजनीतिक प्रतिबद्धता भएन ।
- मातृभाषामा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास गर्न लिपिको समस्या ।
- स्रोत केन्द्र तथा विद्यालयबीच पर्याप्त छलफल र अन्तरक्रियाको कमी ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम सम्बन्धमा के गर्ने, कसरी गर्ने, स्रोत साधन कसरी जुटाउने, शिक्षक व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने कुरामा स्पष्ट छैन ।
- केन्द्रीय निकायबाट स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन सम्बन्धमा प्रस्ट रूपमा सूचना तथा सञ्चार गर्न नसक्नु । साथै केन्द्रिय पाठ्यक्रमको प्रभाव रहनु
- स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सहज भूमिका निर्वाह गर्ने उद्देश्यले गठित जिल्ला पाठ्यक्रम समन्वय समितिको निष्कृत्यता हुनु ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन भएनभएको हेर्न अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण हुन नसक्नु ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा मानवशक्ति निर्माणमा कम प्रथामिकता दिनु ।

७. स्थानीय पाठ्यक्रमको सकारात्मक पक्ष

- विद्यार्थीमा स्थानीय ज्ञान, सीप र संस्कृतिको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको ।
- विद्यार्थीमा विशिष्ट सीप विकासमा सहयोग पुऱ्याएको ।
- स्थानीय समुदायमा शिक्षासम्बन्धी जनचेतना जगाउन सहयोग पुऱ्याएको ।
- विद्यालयमाविद्यार्थीको भर्ना दर बढाउन तथा कक्षा छाड्ने दर र कक्षा दोहोऱ्याउने दर घटाउन सहयोग पुऱ्याएको ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई पाठ्यक्रम सम्बन्धमा चासो बढाउन सहयोग पुऱ्याएकोछ ।
- बालबालिकालाई स्थानीय समुदायमा सामाजिक व्यवहार सिकाउन सहयोग पुऱ्याएको
- स्थानीय तहमा पाठ्यक्रम सम्बन्धि जानकारी र स्थानीय प्राविधिक टिमको गठन ।

८. स्थानीय पाठ्यक्रम सफल कार्यान्वयनका लागि तत्काल गर्नुपर्ने कार्यहरू

- केन्द्रीय तहबाट बजेटको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम सम्बन्धमा केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्ला, स्रोत केन्द्र, विद्यालय र स्थानीय समुदायको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व तोक्नुपर्ने ।

- विद्यालयको नियमित अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्नुपर्ने ।
- समुदायमा जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- विद्यालय तहमा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनका लागि क्षमता विकास गर्नुपर्ने ।
- सबै शिक्षकलाई पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनका लागि तालिम दिनुपर्ने ।
- स्थानीय तहका शिक्षाविद्, बुद्धिजीवी, विशेषज्ञ, राजनैतिक नेतृत्व आदिकाबीच समन्वय स्थापना गर्नुपर्ने ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घलाई स्थानीय पाठ्यक्रम सम्बन्धमा क्षमता विकास गर्नुपर्ने ।
- स्थानीय स्तरका सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबीच समन्वय स्थापना गर्ने र स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनमा परिचालन गर्नुपर्ने ।
- स्थानीय नपा र गापाको स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रवलीकरण गरी स्थानीय विज्ञको चयन गरी पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने ।

निष्कर्ष

वर्तमान अवस्थापमा स्थानीय पाठ्यक्रम दस्तावेजमा मात्र सीमित रहेको छ, केही विद्यालयले भने प्रयोगमा समेत ल्याउको पाइन्छ। दाताहरूले कुरा उठाए, विभिन्न निकायका कार्यक्रममा रहे, विभिन्न सेमिनार र गोष्ठीमा भाषण भए तर धेरै विद्यालय अन्यालमा परे, कतिले त थाहै पाएनन्। धेरै शिक्षकले थाहै पाएनन्, थाहा पाउनेहरू मध्ये पनि धेरैजसोले थाहा नपाएभै गरे। बहुसङ्ख्याक विद्यार्थी र अभिभावकले स्थानीय विषय कुन चराको नाम हो भन्ने अवस्था रह्यो। जजसले बुझेर कार्यान्वयनमा ल्याए तिनीहरूको काम कसैले पत्याएनन्। उनीहरूको काम र आवाज हावामा बिलिन भयो। समुन्द्रमा पानीको थोपा खसाएजस्तो भयो। स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था यस्तो हुँदाहुँदै पनि पहाडभैँ समस्याहरू अगाडि रहँदा रहँदै पनि यो समयको माग हो। यो नेपालको विविधताको उपज हो। त्यसैले यसको विकल्प देखिँदैन। विभिन्न समस्यासँग जुधेर भए पनि कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ। सबैले आआफ्नो दायित्व र जिम्मेवारी बुझेर कार्य गरेमा छोटै समयमा पनि सफलता हात लाग्न सक्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र. (२०६३). *नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप*. भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र. (२०६७). *आधारभूत तहको परीक्षण पाठ्यक्रम (कक्षा ६-८)*. भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र. (२०६८). *पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास निर्देशिका*. भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.
- भट्टराई, होमनाथ र धामी, केशवसिंह. (२०६६). *पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन*. काठमाडौँ: रत्नपुस्तक भण्डार.
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर. (२०६६). *पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन*. काठमाडौँ: भुँडीपुराण प्रकाशन.
- श्रेष्ठ, हर्कप्रसाद. (२०६८). *अर्धवार्षिक शिक्षा पत्रिका*. भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.

मौद्रिकनीति: उद्देश्य, उपकरणप्रकार र विशेषता

अहिम राज जोशी

सहायक प्राध्यापक, द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

मौद्रिकनीति भन्नाले कुनै पनि देशका केन्द्रीय बैङ्कले गर्ने त्यस्तो कसरत हो जस द्वारा मुद्रा प्रसारमा नियन्त्रण गरिने गरिन्छ र जुन नियन्त्रण साधारण आर्थिक नीतिको लक्ष्य प्राप्तिकोलागि हुने गर्दछ। मुद्रा र बैकिङ्ग प्रणालीसँग समन्धित समस्याहरू हल गर्न केन्द्रीय बैङ्कले सञ्चालन गर्ने नीतिलाई मौद्रिक नीति भनिन्छ। आन्तरिक र बाह्य स्थिरता कायम गर्न मौद्रिक नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिन्छ। हरेक वर्षको आर्थिक नीतिले तत् तत् आर्थिक वर्षको मौद्रिक र बैकिङ्ग समस्या हल गर्न नयाँ नीतिहरू ल्याउने गरेको छ। २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्रबैङ्कले लिइएको एउटा नीति नेपालभरि नेपाली मुद्राको चलन चल्ती गराउने थियो। हाल यो समस्या हल भएको छ तर मूल्य स्थिरता कायम हुन नसकेको बैकिङ्ग प्रणालीको स्थायित्वमा ढुक्क हुन नसकेको, बैङ्कहरूको संख्या अधिक भएको, दुरगम क्षेत्रमा बैकिङ्ग विकास नभएको, उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जाका प्रवाह नभई अनउत्पादक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह भएको, विदेशी विनिमयको प्रभावकारिता बढ्न नसकेको, खराब कर्जाका कारण बैकिङ्ग क्षेत्रहरू धरासायी भएको र बैङ्कप्रति जनविश्वास घटनु जस्ता प्रयाप्त समस्याहरू छन्। त्यसैले यी समस्याहरू हल गर्न मौद्रिक नीति नयाँ प्रावधान सहित हरेक वर्ष आउने गरेको छ। नेपालको बैकिङ्ग र मौद्रिक क्षेत्रका समस्याहरू हल गर्न मौद्रिक नीतिले व्यावहारिकनीतिहरूनै अधिसार्ने गरेको छ। तर पूर्ण रूपमा नीतिहरू कार्यान्वयन हुन नसक्दा विगतका त्रुटिपूर्ण नीतिहरूले गर्दा अझै पनि नेपालको वित्तीय प्रणालीमा चुनौती र जोखिमहरू छन्। ती जोखिम र चुनौतीहरू समाधान गर्नका लागि मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी तुल्याउनु जरूरी छ। यसका लागि संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, केन्द्रीय बैङ्क, निजी क्षेत्र, बैङ्क र मिडिया नागरिक समाज र सरोकारवाला र अन्य निकायका बीच छिटो छरितो समन्वय तथा इमानदारीतापूर्ण साभा प्रयास हुनु आवश्यक छ।

मुख्य शब्द: मौद्रिक नीति, वित्तीय संरचना विस्तार तथा संकुचन, मूल्य स्थिरता, नगद मौज्जात।

१. परिचय

मौद्रिकनीति भन्नाले कुनै पनि देशका केन्द्रीय बैङ्कले गर्ने त्यस्तो कसरत हो जस द्वारा मुद्रा प्रसारमा नियन्त्रण गरिने गरिन्छ र जुन नियन्त्रण साधारण आर्थिक नीतिको लक्ष्य प्राप्तिको लागि हुने गर्दछ। सिग्देल (२०७४) मौद्रिकनीति अर्न्तगत निम्न विषयहरू समावेश हुन्छन: कर्जाको प्राप्यता र

यसको महत्व, मुद्राको आयतन, ऋणको मूल्य अथवा व्याजको दर र अर्थतन्त्रको सामान्य तरलता आदि। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, मुद्रा बैकिङ्ग प्रणालीसँग सम्बन्धि समस्याहरू हल गर्न केन्द्रीय बैङ्कले सञ्चालन गर्ने नीतिलाई मौद्रिकनीति भनिन्छ। अर्थतन्त्रमा मूल्यस्थिरता विनिमय स्थिरता, उच्च आर्थिक वृद्धि, पूर्ण रोजगारी, भुक्तानी सन्तुलनमा अनुकूलता आदि उद्देश्यहरू हासिल गर्न देशको केन्द्रीय बैङ्कले मुद्रा तथा साखको (Credit) परिमाणमा विस्तार तथा सङ्कुचन गर्ने नीतिलाई मौद्रिकनीति भनिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ जारी भएपछि मुलुकको केन्द्रीय बैङ्क नेपाल राष्ट्र बैङ्कले आ.व. २०५९/६० देखि प्रत्येक वर्ष अटुटरूपमा मौद्रिकनीति तर्जुमा गरी सार्वजनिक गर्दै आएको छ। आ.व २०७६/७७को मौद्रिकनीति यसको १८ औं शृंखला हो।

२. मौद्रिक नीति उद्देश्य

अर्थतन्त्रमा निश्चित उद्देश्यहरू हासिल गर्न केन्द्रीय बैङ्कले मौद्रिकनीति बनाउने गर्दछ अर्थव्यवस्थाको स्वरूप, समय, परिस्थिति आवश्यकता आदिले मौद्रिकनीतिको उद्देश्य निर्धारणमा प्रभाव पार्दछ। देश अनुसार मौद्रिकनीतिको उद्देश्य अलग अलग हुने गर्दछ। नेपालमा पनि विभिन्न कालखण्डमा मौद्रिकनीतिको उद्देश्य विभिन्न रहेको पाइन्छ। चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिक उद्देश्य निम्न अनुसार रहेका छन्:

मूल्य स्थिरता कायम गर्न

शोधनान्तर स्थितिलाई अनुकूल बनाउने

वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व कायम गर्नु

वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार गर्नु

आर्थिक वृद्धिका लागि उपयुक्त स्तरको कर्जा विस्तार गर्न

यसरी चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिकनीतिले मूलतः ५ उद्देश्यलाई अँगालेको छ। वित्तीय क्षेत्रलाई तथापि सन्तुलित बजार कायम गर्न उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह बढाउने गरिबी न्यूनीकरण लागि बैकिङ्ग जिम्मेवार तुल्याउने उद्देश्यहरू पनि चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिकनीतिले तोकेको छ तर पछिल्ला उद्देश्यहरू मूल उद्देश्य नभई सहायक उद्देश्यहरू हुन।

३. मौद्रिक नीतिका उपकरणहरू;

केन्द्रीय बैङ्कले मौद्रिकनीति सञ्चालन गर्नका लागि प्रयोग गर्ने उपायलाई मौद्रिकनीतिको उपकरण भनिन्छ। मौद्रिकनीतिको उपकरणलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई समूहमा बाँड्न सकिन्छ।

३.१ प्रत्यक्ष उपकरण

निक्षेपको व्याजदर केन्द्रीय बैङ्कले तोकिदिने

कर्जाको व्याजदर पनि केन्द्रीय बैङ्कले नै तोक्ने
 विदेशी विनिमयमा नियन्त्रण गर्ने
 कर्जाप्रवाह गर्नु पर्ने क्षेत्रहरू केन्द्रीय बैङ्कले नै तोक्ने
 निर्देशित कर्जा कार्यक्रम लागु गर्ने मार्जिन दर केन्द्रीय बैङ्कलेतोक्ने
 प्रतितपत्र खोल्ने सम्बन्धमा नियन्त्रण गर्ने ।
 प्रत्यक्ष कारवाही गर्ने ।

३.२ अप्रत्यक्ष उपकरण

अनिवार्य नगद मौज्जात Cash Reserve Ratio=CRR
 वैधानिक तरलता अनुपात Statutory Liquidity Ratio=SLR
 खुला बजार सञ्चालन Open Market Operation
 बैङ्कदर वा पुर्नकर्जादर Bank rate or Discount Rate
 आवश्यकताको सिमानिर्धारण Fixation of margin requirement
 कर्जाको सीमा निर्धारण Rationing of credit
 उपभोक्ता साख नियन्त्रण Regulation of Consumer credit
 प्रत्यक्ष कारवाही Direct Action
 नैतिक दबाव Moral Savsan
 प्रचारप्रसार Publicity

४. चालु आर्थिक वर्षमा मौद्रिक नीतिको उपकरणको प्रयोग

केन्द्रीय बैङ्कले प्रत्येक वर्ष मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग एक समान गर्दैन । आ.व. २०७५/७६ मा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले मौद्रिक नीतिका उपकरणहरू जसरी प्रयोग गरेको थियो ठिक त्यसरी नै आ.व. २०७६/७७ का लागि तय गरिएका मौद्रिक नीतिका उपकरण तथा तिनको दर यस प्रकार रहेको छः

४.१ अनिवार्य नगद मौज्जात;

बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले संकलन गरेको निक्षेपको एक निश्चित प्रतिशत अनिवार्य रूपले केन्द्रिय बैङ्कमा राख्नु पर्ने व्यवस्थालाई अनिवार्य नगद मौज्जात भनिन्छ । अनिवार्य मौज्जातमा केन्द्रीय बैङ्कले व्याज दिदैन चालु आ. व मा अनिवार्य नगद मौज्जात बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि ४ प्रतिशत कायम गरिएको छ । अनिवार्य नगद बढाँउदा मुद्रा आपूर्ति घट्छ । किनकि बैङ्कहरूले सङ्कलन गरेको निक्षेपको धेरै अंश केन्द्रीय बैङ्कमा राख्नु पर्छ । त्यसैगरी अनिवार्य नगद मौज्जात घटाँउदा मुद्रा आपूर्ति बढ्दछ । किनकि बैङ्कहरूले सङ्कलित निक्षेपको धेरै अंश कर्जाको रूपमा प्रवाह गर्न सक्दछन् ।

४.२ वैधानिक तरलता अनुपात:

बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले सडकलन गरेको कुल निक्षेपको एक निश्चित प्रतिशत रकम सरकारी बण्डमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई वैधानिक तरलता भनिन्छ। केन्द्रीय बैङ्कले वैधानिक तरलता अनुपात बढाउँदा मुद्रा आपूर्ति घट्छ भने घटाउँदा मुद्राको आपूर्ति बढ्दछ। चालु आर्थिक वर्षका लागि वैधानिक तरलता अनुपात निम्न अनुसार तय गरिएको छ।

- वाणिज्य बैङ्कहरूका लागि; १० प्रतिशत
- बिकाश बैङ्कहरूका लागि; ८ प्रतिशत
- वित्त कम्पनीहरूका लागि; ७ प्रतिशत
- अन्तिम ऋणदाता सुविधा दरका लागि; ६ प्रतिशत (चालिसे, माहानन्द र ढकाल, रिजन, (२०१९)

४.३ खुलाबजार सञ्चालन:

सरकारी ऋणपत्र Government Bond, Government Securities र सरकारी सुरक्षणपत्रहरू केन्द्रीय बैङ्कले खरिद विक्री गर्ने कार्यलाई खुलाबजार सञ्चालन भनिन्छ। केन्द्रीय बैङ्कले सरकारी सुरक्षणपत्र विक्री गर्दा Money Supply घट्छ। किनकि सरकारी सुरक्षणपत्र विक्री गर्दा बजारमा रहेको मुद्रा केन्द्रीय बैङ्कमा आउँछ। र सरकारी सुरक्षणपत्र बजारमा प्रवाहित हुन्छ। यसैगरी केन्द्रीय बैङ्कले सरकारी बण्ड खरिद गर्दा Money Supply घट्दछ।

मौद्रिकनीति सञ्चालन गर्ने सबै भन्दा प्रभावकारी उपकरण खुला बजार सञ्चालन नै हो। नेपालमा पनि विशेष गरी यही उपकरणको माध्यमबाट मुद्रा आपूर्ति बढाउने वा घटाउने गरिन्छ। अर्थ व्यवस्थामामुद्रा आपूर्ति बढी भएमा वा मुद्रास्फीति बढेमा केन्द्रीय बैङ्कले विभिन्न प्रकारको सरकारी सुरक्षण पत्र विक्री गरी मुद्रा प्रदाय घटाउँछ। त्यसैगरी मुद्रा प्रदाय घटेको बेला वा मूल्यस्तर न्यून भएको बेला वा लगानी बढाउनु परेको उपकरणमा केन्द्रीय बैङ्कले बजारमा रहेको सरकारी सुरक्षणपत्र खरिद गर्छ। यसबाट बजारमा मुद्रा प्रदाय बढ्छ र अर्थ व्यवस्थामा तरलता बढ्न गई सहजता घट्छ लगानीले प्रोत्साहन पाउँछ।

४.४ बैङ्कदर वा पुनर कर्जादर:

केन्द्रीय बैङ्कबाट इजाजत प्राप्त बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई पैसाको खाँचो परेमा केन्द्रीय बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई कर्जा दिँदा लिइने ब्याजदरलाई नै बैङ्कदर भनिन्छ। बैङ्कदरलाई पुनर कर्जादर बढाएर, छुटदर पनि भनिन्छ।

५. अर्थतन्त्रमा मौद्रिकनीतिको प्रभाव

मौद्रिकनीति भन्नाले केन्द्रीय बैङ्कबाट अर्थतन्त्रमा मुद्रा आपूर्ति बढाउने र घटाउने कार्य हो। Money

Supply घटाउँदा वा बढाउँदा कसरी मूल्यस्तर, ब्याजदर, रोजगारी र मुद्राको उपलब्धता र अन्य आर्थिक क्रियाकलापमा असर गर्दछ भन्ने तथ्यलाई बुदाँगत रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ।

५.१ मूल्यस्तरमा पर्ने प्रभाव:

मुद्रास्फीति, मूल्यस्तर वा महँगी भन्ने एउटै कुरा हो। केन्द्रीय बैङ्कले मुद्राको आपूर्ति बढाएमा बजारमा मुद्राको उपस्थिति बढ्छ। धेरै पैसाले Supply भएपछि मुद्रास्फीतिमा चाप पर्दछ। त्यसैले money supply बढदा त्यसले मुद्रा स्फीतिका औसत मूल्यस्तर बढाउँछ। उच्च मूल्य वृद्धि उच्च हुन जान्छ। जुन राम्रो होइन।

५.२ ब्याजदरमा पर्ने प्रभाव:

केन्द्रिय बैङ्कले मुद्राको आपूर्ति बढाउँदा बजारमा मुद्राको उपस्थिति बढ्दछ। मुद्राको आपूर्ति र उपस्थिति बढेपछि ऋणको माग भन्दा आपूर्ति बढि हुन्छ। जसले गर्दा मुद्राको आपूर्ति बढेको ब्याजदर घट्टा निक्षेप कर्जा लिनेलाई फाइदा हुन्छ।

५.३ मुद्राको उपलब्धतामा पर्ने प्रभाव:

केन्द्रीय बैङ्कले मुद्राको आपूर्ति बढायो भने मुद्राको उपलब्धता बढ्छ। मुद्राको आपूर्ति घटाउँदा मुद्राको उपलब्धता घट्छ। नेपालमा अझै पनि वस्तु विनिमय प्रणाली देशको दुरदराज तिर कायमै छ। जसले गर्दा नेपालको अर्थतन्त्र पूर्णरूपमा मौद्रिकीकरण हुन सकेको छैन। नेपाल राष्ट्र बैङ्कले मुद्रा आपूर्ति बढाएमा त्यसले अर्थतन्त्रलाई मौद्रिकीकरण गरी लगानी रोजगारीका अवसर सृजना गनुको साथै आर्थिक गतिविधि बढाउँछ। तसर्थ नेपालको सन्दर्भमावस्तु विनिमय प्रणालीलाई हटाई अर्थतन्त्रलाई मौद्रिकीकरण गर्न मुद्रा आपूर्तिले अहम भूमिका खेलेको पाइन्छ।

६. मौद्रिक नीतिका प्रकारहरू

मौद्रिकनीतिलाई लचिलो मोद्रिक नीति कसिलो मोद्रिक नीति र तटस्थ मौद्रिक नीति गरेर ३ भागमा बाड्न सकिन्छ।

- (क) लचिलो मौद्रिक नीति: अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा नयाँ आर्थिक वर्षमा केन्द्रिय बैङ्कले money supply बढाउने ढाँचाबाट मौद्रिक नीति तर्जुमा गरेको छ भने त्यसलाई लचिलो मौद्रिक नीति भनिन्छ। लचिलो मौद्रिक नीतिले अर्थ व्यवस्थामा निम्न अनुसारको प्रभाव पार्दछ।
- लचिलो मौद्रिक नीतिले money supply बढाउने मुद्रा स्फीतीमा चाप पर्दछ वा महङगी बढ्दछ।
 - लचिलो मौद्रिक नीतिले money supply बढाउने हुदाँ बैङ्क तथा वित्तीय संस्थासँग बढी मुद्रा भई उनीहरूले धेरै कर्जा प्रवाह गर्न सक्दछन। कर्जा प्रवाह बढे पछि, लगानी बढ्छ। रोजगारीको अवसर वृद्धि उत्पादन बढ्छ, आयस्तर बढ्छ, यसले समग्र अर्थतन्त्रको गतिविधि बढाउँछ।

- लचिलो मौद्रिक नीतिको बेला money supply बढेर निपेक्ष र कर्जा दुबैको व्याजदर घट्दछ । कर्जाको व्याजदरघटाउँदा उत्पादन लागत न्यून हुन्छ, यो राम्रो हो तर निक्षेपको व्याजदर घट्दा सर्वसाधारण मानिसहरूले बैंकबाट आर्जन गर्ने व्याजदर घट्दा यसले बचतलाई हतोत्साहित गर्छ, उपभोग बढाउँछ । लचिलो मौद्रिक नीतिलाई विस्तारकारी मौद्रिक नीति पनि भनिन्छ । मन्दीको बेला यस प्रकारको मौद्रिक नीति अगाल्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- (ख) कसिलो मौद्रिक नीति : अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा नयाँ आर्थिक वर्षमा money supply कम हुने गरी मौद्रिक नीति सञ्चालन गरिएको छ । भने त्यसलाई कसिलो वा संकुचनकारी मौद्रिक नीति भनिन्छ । कसिलो मौद्रिक नीतिले अर्थ व्यवस्थाको विभिन्न परि सूचकमा देहाय अनुसारको प्रभाव पार्दछ ।
 - कसिलो मौद्रिक नीतिले money supply कम गर्ने हुदाँ मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
 - कसिलो मौद्रिक नीति अंगालेको बेलामा बैकिङ्ग क्षेत्रको कर्जा विस्तार कम हुन्छ । कर्जा विस्तार घटेपछि लगानी घट्छ । रोजगारीका अवसर संकुचित हुन्छन्, उत्पादनमा ह्रास आउँछ र आयस्तर पनि कम हुन्छ । कसिलो मौद्रिक नीतिले अन्य सबै प्रकारका आर्थिक गतिविधि सुस्त पार्दछ ।
 - कसिलो मौद्रिक नीतिले money supply घटाउने हुँदा बैकिङ्ग क्षेत्रबाट कर्जाको उपलब्धता कम हुन्छ । साथै व्याजदर भने घट्दछ । मौद्रिकस्फीति सक्रिय भएको बेलामा संकुचनकारी मुद्रास्फीति अपनाउनु पर्दछ ।
- (ग) तटस्थमौद्रिकनीति: मुद्रास्फीती अघिल्लो आर्थिक वर्षको जस्तै चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिकनीति money supply घटबढन गरी समान बिन्दुमा राख्ने व्यवस्था मिलाइएको छ, भने त्यसलाई तटस्थ मौद्रिक नीति भनिन्छ । यस नीतिले अर्थ व्यवस्थामा नयाँ हस्तक्षेप गर्दैन र पुरानै मौद्रिकनीतिलाई निरन्तरता दिन्छ ।
साधारणतया प्रत्येक देशले अर्थ व्यवस्थाको आवश्यकतानुसार मौद्रिक नीतिलाई संकुचनकारी कहिले विस्तारीकरण तथा कहिले तटस्थ ढाँचाबाट सञ्चालन गर्दछन् । बैकिङ्ग प्रणाली र आर्थिक परिदृश्यमा आएको परिवर्तन अनुसार मौद्रिकनीतिको चयन पनि फरक-फरक हुन्छ ।

७. मौद्रिकनीतिको लक्ष्य

उद्देश्य र लक्ष्यमा ठूलो भिन्नता छ । लक्ष्यलाई सधैं अंकमा व्यक्त गरिन्छ, भने उद्देश्यलाई Result सँग जोडेर भाषामा लेखिन्छ । चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिकनीतिको लक्ष्य भने निम्नानुसार तय गरिएको छ ।

- मुद्रास्फीतिलाई अधिकतम छ प्रतिशत स्थिर राख्ने,
- आर्थिक वृद्धिदर प्रयास ८.५ प्रतिशतका कयम गर्ने,

- विस्तृत मुद्राप्रयाय १८ प्रतिशत कायम गर्ने,
- आन्तरिक कर्जाको कुल बृद्धिदर २४ प्रतिशत
- बैकिङ्ग प्रणालीबाट निजी क्षेत्रलाई प्रवाहित हुने कर्जा बृद्धिदर २१ प्रतिशत बनाउने ।
- न्यूनतम -७ महिनाको आयात धान्न सक्ने विदेशी विनिमको सञ्चित गर्ने ।

(गोरखापत्र, ९ साउन २०७६)

द. चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिकनीतिका विशेषताहरू

प्रत्येक आर्थिक वर्षको नीतिको विशेषता फरक-फरक हुन सक्दछ । चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिकनीतिको विशेषता भने निम्नअनुसार रहेका छन् ।

- मूल्य बृद्धि ६ प्रतिशत कायम राखिने
- पुनकर्जा ३ प्रतिशतमा पुऱ्याइने
- पेन्सन तथा हेज फण्डमार्फत पनि विदेशबाट पनि ऋण लिन सक्ने
- चुक्ता पूँजीको न्यूनतम २५ प्रतिशत ऋण जारी गर्नुपर्ने
- सुन निक्षेपमा राख्न नीतिगत व्यवस्था
- ५० लाख माथिको कर्जामा व्याज अनिवार्य
- स्प्रेडदर ४:४ प्रतिशतमा ल्याउनु
- १५ लाख सम्मको कर्जामा सेवा शुल्क लिन बन्देज
- समय अधिनै कर्जा भुक्तानी गरे सेवा शुल्क लिन बन्देज
- वडामा शाखारहित बैंक खोल्न स्वीकृत लिनु नपर्ने
- विदेशमा बैंकको साख खोल्न नीतिगत व्यवस्था
- कर्जासँग असम्बन्धित विमा पोलीसी बिक्री गर्न नपाउने
- पोस मेशीनबाट कारोबार गर्दै शुल्क लिन नपाइने
- तरलताको व्यवस्थापन गर्न सि.सी.डी.लाई विस्तापित गर्दै वासेल ३ अन्तर्गत तरलताअनुपात अपनाउने आवश्यक पहल गर्ने व्यवस्था
- आयात घटाउने । (गोरखापत्र, ९ साउन २०७६)

९. निष्कर्ष

यो लचिलो मौद्रिक नीति हो । चालु आर्थिक वर्षको बजेट तथा कार्यक्रम र १५ औं आवधिक योजनासँग सामाञ्जस्य कायम गरी देशको आर्थिक बृद्धिमा सघाउने गरी मौद्रिक नीति सार्वजनिक भएको मुद्रा स्फीतिमा देखिएको दबाव तथा शोधनान्तर घाटाले सृजना गरेको चुनौतीलाई वित्तीय क्षेत्रको सवलीकरण मार्फत समाधान गर्ने नीति छ । कर्जाको विवेकशील उपयोगलाई प्रोत्साहन गर्न प्रयास उक्त नीतिले गरेको छ । उच्च आर्थिक बृद्धिदर हासिल गर्ने आवश्यक लगानी योग्य पूँजीको

प्रयाप्ततालाई प्राथमिकतामा राखिएको छ। उत्पादन मूलक क्षेत्रमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न ब्याज साधारण पर्ने कर्जादर बैंकदर स्पेड रेड घटाइएको छ। चुक्ता पूँजीको न्यूनतम २५ प्रतिशत बराबर ऋण पत्रजारी गर्ने सुविधा दिइएको छ। यसको दीर्घकालीन प्रकृतिका र उत्पादन मूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउन सहयोग पुग्यो। अघिल्लो आर्थिक वर्षमा लगानी योग्य पूँजीको अभाव रहेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाको खाचो छ। यसलाई सम्बोधन गर्ने विदेशी पूँजी भित्र्याउने थप ढोका खोलिएको छ। वित्तीय संस्थाको मर्जर, बैकिङ सुविधा, बैकिङ पहुँच विस्तार र वित्तीयकारोबारलाई प्रोत्साहन गर्ने यो नीतिका सकारात्मक पक्ष हुन्।

नेपालको अर्थतन्त्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ। आन्तरिक भन्दा बाह्य कारणले बढि प्रभाव पार्छ। बढ्दो आयत नियन्त्रण गरी आयत प्रतिस्थापन निर्यात प्रवर्द्धन मुद्रास्फीति निर्धारित सीमामा राख्नु शोधान्तर घाटाको स्थितीमा सुधार गर्न चुनौती छ। मौद्रिक नीतिको कार्यन्वयन प्रभावकारीताले मात्र सकारात्मक परिभाषा दिन सक्छ। २०७६/७७ को मौद्रिक नीतिले मर्जरलाई प्रोत्साहन गरेपनि बैङ्क र व्यवसायी बीच भेद गराउने नीति ल्याएन यसलाई बैङ्क तथा वित्तीय संस्था समन्धी ऐनमा समावेश गराउनुपर्छ। विगतमा विदेशी सस्थाबाट ऋण लगानीमा कठिनाई भएको अवस्था अब प्रक्रियागत सरलीकरण गर्नुपर्छ लगानीयोग्य पूँजीको पर्याप्तताका लागि सरकारी खर्च प्रक्रियामा सुधार हुनु आवश्यक छ। कर्जा विस्तारमा दिइएको सुविधाको सही प्रयोग नितान्त आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामाग्री

- चालिसे, माहानन्द र ढकाल, रिजन. (२०७६). *व्यावसायिक वातावरण*. काठमाडौँ: सम्भना प्रकाशन.
 बेलबासे, भेषराज. (२०७६, श्रावण, ९). मर्जरमा जानेलाई विशेष सहूलियत. *गोरखापत्र*.
 सिग्देल, बामदेव. (२०७४). *नेपाली अर्थतन्त्रका पक्षहरूको विश्लेषण*. काठमाडौँ: पिनाकल प्रकाशन.

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण

सुनील अर्याल

सहायक प्राध्यापक, द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

यस लेखको मुख्य उद्देश्य समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको युगीन पृष्ठभूमि, प्रगतिवादीको अर्थ, परिभाषा, पृष्ठभूमि नेपाली प्रगतिवादको सुभारम्भ र समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण र निरूपण साथै केही समकालीन प्रगतिवादी उपन्यासको वारेमा चर्चा गर्नु रहेको छ।

मुख्य शब्द: प्रगतिवाद, समकालीन, मार्क्सवादी चिन्तन, मार्क्सवादी साहित्य, पूँजीवाद, साम्यवाद, वैचारिक विचलन।

विषय प्रवेश

समकालीन एउटै समयको वा उही समयको वा अहिलेको, भरखरैको, तत्कालैको हो। यसलाई समसामयिक पनि भनिन्छ। समकालीन निकट, तात्क्षणिक र विशिष्ट घटनाक्रमहरूबाट प्रभावित व्यक्ति, समाज, संस्कृति, प्रविधि र व्यवस्थाका विचको अन्तसंवादको निचोड हो। त्यसैले यसमा निरन्तरतासँगै कालसञ्चेतना र साहित्यमा प्रतिबिम्बित तत्कालीन युगबोधको भूमिका सर्वोपरि हुन्छ। समकालीनताले वर्तमान कालसँग जोडिएको कृति रचनाको सम्बन्धको केन्द्रियता स्वीकार गर्ने र अतीतको क्रमिक विकासबाट वर्तमानले जे-जस्तो स्वरूप प्राप्त गरेको हुन्छ, त्यसैसँग सम्बद्ध गतिशीलतालाई अँगाल्ने गर्दछ। अन्त्यमा गतिशील, निरन्तर चलायमान र तरल कालखण्डका रूपमा पनि लिइने समकालीनमा सामान्यतया पचास वर्षको समयवधि समेटिन्छ। यसले तत्कालीन युगको अभिरुचिलाई सङ्घटित गर्दै यथार्थ वस्तुलाई आत्मसात गर्ने काम गर्दछ। देवीप्रसाद गौतम (२०५९) ले “समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू” प्र.लेस ७ : १३, पृ. ७९ मा मार्क्सवादी दृष्टिमा समसामयिकता भनेको वस्तु र समाजका बीचको अन्तर्द्वन्द्वलाई ऐतिहासिक सापेक्षतामा आकलन गरिने सौन्दर्यशास्त्रीय सञ्चेतना हो र यसले कलाका प्रारूपहरूमाथि परेका त्यस्तो सौन्दर्यशास्त्रीय चेतनायुक्त नवीन प्रवृत्तिहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ भनेका छन्।

मुरारी पराजुली, “समकालीन प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्तिहरू”, मिमिरे, (वर्ष ३६, अङ्क ११, पूर्णाङ्क २७०, २०६४), पृ. ७३ मा समकालीनताले वर्तमानका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि सम्पूर्ण कुराहरूको परिचय बोकेको हुन्छ। अर्थ, राजनीति, समाज र

संस्कृतिमा देखा परिरहेको परिवर्तनको असर मान्छेमा पनि परिरहेको हुन्छ । त्यही परिवर्तनबाट प्रेरित भएर मान्छेले आफूलाई पनि परिवर्तित सन्दर्भमा ढाल्दछ । फलस्वरूप उसको नवीन चिन्तन, कार्य व्यवहार वा त्यसका शैली तथा शिल्पको भिन्न प्रस्तुती समकालीनमा हो। यो सर्वथा परिवर्तित वस्तु विधि वा नवीन आविष्कारका रूपमा प्रकट भएको हुन्छ । यस प्रकार समकालीनता वर्तमानसँग सम्बद्ध रही परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै त्यसका अभिलक्षण र विशेषता वोकेर अगाडि बढेको हुन्छ । मोहनराज शर्मा, 'नेपाली समसामयिककविता', रश्मि, (पूर्णाङ्क ५, २०४९, पृ. ३३ मा समसामयिकता गतिशील र अस्थिर हुन्छ । कुनै समसामयिकता भित्र देखापरेका प्रवृत्तिहरू भन्दा भिन्न र नवीन प्रवृत्तिहरू देखा पर्न थालेपछि पहिलेको समसामयिकतालाई अन्य कुनै नामकरण गरिन्छ । त्यसैले एकै युगमा पनि कैयौं समसामयिकताको नामकरण गरिन्छ । त्यसैले एकै युगमा पनि कैयौं समसामयिक समयावधी र त्यससँग सम्बद्ध भएर आउने प्रवृत्ति विशेष दुवैसँग सम्बन्धित रहन्छ । प्राविधिक विकास र मानवीय इच्छा चाहनामा आउने परिवर्तनले पनि समसामयिकतालाई प्रभाव पारेका हुन्छन् ।

समकालीन उपन्यास भनेको अहिलेको वा भर्खरै प्रकाशित उपन्यास भनेको हो । समकालीन वा अहिले भनेर कहिलेदेखिको अवधिलाई मान्ने भन्ने प्रश्न आउँछ । यसका साथै विचार र शैलीको पनि प्रश्न आँउट । भरखरै लेखिएको तर भरखरकै विचार शैली नभएको उपन्यासलाई समकालीन भन्न सकिदैन । पश्चिमी साहित्यमा समकालीन भनेर द्वितीय विश्वयुद्धपछि लेखिएको सहित्य वा उत्तर आधुनिक साहित्य भनेर चिनिन्छ । नेपालीमा भने दोस्रो विश्वयुद्ध अर्थात् वि.सं. १९९६-२००२ पछि लेखिएको सहित्यलाई आधुनिक भनिन्छ । नेपाली उत्तरआधुनिक साहित्य लेखन इन्द्रवहादुर राईको लीलालेखन २०३४ देखिमात्र सुरु भएको हो । यसरी सामान्यतः समकालीन नेपाली उपन्यास भनेर २०३५ पछि लेखिएका उपन्यास भन्न सकिन्छ, तर पचासको दशक देखि मात्र नेपालीमा समसामयिक विचार वा उत्तरआधुनिक चेतना वा विशेषता भएका उपन्यास लेखिन थाले । त्यसैले यस लेखमा पचासको दशकदेखिका उपन्यासलाई समकालीन आधार बनाइएको छ ।

समकालीनताको उपयुक्त अवधारणका परिप्रेक्षमा २०४६ सालको जनआन्दोलनको सफलता र बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना एउटा ऐतिहासिक मोडका रूपमा रहेको छ । यसपछिका खुला राजनीतिक वातावरणले ल्याएको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सामाजिक राजनीतिक चेतनाको अभिवृद्धिबाट आमनागरिकमा नवीन उत्साह र आशावादी चिन्तन देखापऱ्यो । पूँजीवादी ढाँचाको प्रजातान्त्रिक प्रणालीका सकारात्मक, नकारात्मक पक्षका साथै संसदीय शासन व्यवस्थाका विकृति बारेका प्रगतिवादी उपन्यासकारका रचनात्मक दृष्टिकोणले आधुनिक नेपाली उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेका छन् । यसपछि नेपालको राजनिनिक इतिहासमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेका छन् । यसपछि नेपालको राजनीतिक इतिहासमा लोकतान्त्रिक आन्दोलन, राजतन्त्रको समाप्तीसँग कथाकारका अनुभूति र विचारधारा सांस्कृतिक मुद्दाहरूको विस्तारबाट निरन्तर चलायमान भइरहेका छन् । इतिहास,

संस्कृति र सभ्यतालाई सूचना, प्रविधि, शक्ति र सत्ता सम्बन्धले पारेको प्रभावका कारण सिर्जना भएका प्रगतिवादी उपन्यासले प्रतिक्रिया र प्रतिरोधमाफर्त पनि पाठकमा गम्भीर र व्याङ्ग्यात्मक स्वर अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ। त्यसैले २०४६ पछि को प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास नयाँ सोचका साथ चलायमान, सङ्घर्षशील र समाजप्रति तीव्र संवेदनशील विचारको यात्रामा हिँडेको छ। यही आधारमा प्रस्तुत लेखमा ५० को दशकदेखिको अवधिको प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासलाई नै समकालीन प्रगतिवादी उपन्यासका रूपमा लिइएको हो।

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको युगीन पृष्ठभूमि

आधुनिक नेपाली उपन्यासको समकालीन युग राजनीतिक र समाजिक दृष्टिले उथलपुथलपूर्ण र अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको छ। वि.सं. २०४० को दशकौ आरम्भमा भएको नेपाल टेलिभिजनको प्रसारणको क्रमलाई वि.सं. २०५० को दशकमा स्थापना भएका इमेज च्यानल, स्पेस टाइम नेटवर्क र कान्तिपुर टेलिभिजनले अगाडि बढाउँदै लगेपछि नेपाली भाषा, नेपाली सभ्यता र संस्कृति एवम् ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा उल्लेखनीय परिवर्तन देखा परे। २०४६ सालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापनापछि राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा पनि ठूला परिवर्तनहरू भइसकेका छन्। यस्ता परिवर्तनबाट एकातिर मानिसको आर्थिक जीवनस्तर सुध्नुका साथै चेतनाले पनि परिपक्वता प्राप्त गरिरहेको पाइन्छ, भने अर्कोतिर व्यक्तिगत स्वार्थ, इर्ष्या, फुट र साम्प्रदायिकता जस्ता खराबीहरू पनि मौलाएका छन्। यस्ता राष्ट्रिय सन्दर्भका साथै युरोपेली संस्कृतिको औपनिवेशिक स्वरूप, पुँजीवादी व्यवस्थाका उत्कर्षजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भबाट पनि आजका उपन्यासहरू प्रभावित भएका छन्। राजनिति क्षेत्रमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना र सरकारमा पार्टी प्रतिनिधित्व (२०४७) को सुरुवात भएको समकालीन नेपाली उपन्यास लेखनको यस अवधिमा नयाँ संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन (२०४६०), हरेक कुरामा पार्टीकरण र राजनीतिक उत्तरदायित्वको अभाव (२०५०), शक्ति दुरुपयोगको लागि सत्ता परिवर्तनका खेलहरू (२०५१), दीर्घकालीन असरयुक्त सन्धीसम्झौताहरू (२०५२), माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको थालनी (२०५२), देशमा सङ्कटकालीन स्थितिको घोषणा (२०५८), राजाबाट सत्ता हातमा लिने कार्य (२०५९), नेकपा माओवादी र सात दलका बिच बाह्र बुँदे समझदारी (२०६२), संयुक्त जनआन्दोलन (२०६२।६३), तराई आन्दोलन (२०६३), संविधान सभाको निर्वाचन (२०६४) र दोस्रो पटक (२०७०), राजतन्त्रको उन्मुलन (२०६५) जस्ता महत्वपूर्ण राजनीतिक घटनाक्रम र परिवेशको प्रतिविम्बित भएको पाइन्छ। त्यसै गरी सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा विश्ववजारतिरको ढल्कँदो अवस्था, गरिबी, चरम मूल्यवृद्धि, सांस्कृतिक औपनिवेशिकताको तीव्रता, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यको विघटन, विकृति र अन्धानुकरण, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यको विघटन, विकृति र अन्धानुकरण, भुटानी तथा तिब्बती शरणार्थीका समस्या, राजनितिक नैतिकताको ह्रास र चाकडी प्रथाको हालीमुहाली, कमजोर र महँगो न्याय व्यवस्था, बहूदो बेरोजगारी, युवाहरूको विदेश पलायन, शहलवादी समाजशास्त्रका नाममा व्यापक रूपमा भएको जातीय, भाषिय र धार्मिक फुटको सृजना र कमजोर राष्ट्रियता, बन्द

हडतालबाट खस्कंदो आर्थिक कारोकार, एनजिओ संस्कृति र व्यक्तिवादको चरमधिकास, संघीयताका नाममा जातीय आधारमा एकात्मक शासनयुक्त संरचनाको आधार निर्माण गर्ने प्रयत्नबाट सिर्जित फुट जस्ता राजनीतिक विडम्बना तथा त्यसबाट उत्पन्न हुने अन्य विकृतिपूर्ण सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थालाई आत्मासात् गरेको समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास तिनै परिवेशबाट अगाडि बढदै छ। त्यसैले आजका उपन्यासहरू विषयवस्तुगत आधारमा मात्र नभई उपन्यासकारले देखाउने यथार्थप्रतिको संवेदना र जीवनोन्मुख चिन्तनबाट पनि नूतन देखिएका छन्।

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण र निरूपण

प्रगतिवादको अर्थ परिभाषा एवम् पृष्ठभूमि

प्रगतिवादको अर्थ

प्रगतिवादलाई अर्थ्याउने र परिभाषित गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरूमा एकमत रहेको छैन। सामान्यतः साहित्यलाई समाजको उपज मान्दै सामाजिक यथार्थको अभिव्यक्तिमा जोड दिने वैयक्तिक आनन्दलाई भन्दा समाजको भौतिक विकासलाई बढी महत्व दिने, मार्क्सवादबाट प्रभावितनै समाजको विकास उन्नति र प्रगतिमा विश्वास गर्ने साहित्य सिद्धान्त नै प्रगतिवाद हो (त्रिपाठी र पराजुली २०६०) भनेर अर्थ्याएको पाइन्छ।

प्रगतिवादी साहित्यमा मानवचरित्रका उज्याला पक्षको मात्र नभएर अँध्यारा पक्षको चित्रणमा समेत वास्तविक यथार्थको कलात्मकअनुभूति पाइन्छ। मानव हृदयको अन्तराल भित्र अवस्थित सहज प्रवृत्तिलाई विष्ठापूर्वक अभिव्यक्त गर्ने लेखक तथा कविहरू नै मानवीय सचेतनाका उच्चस्तरीय प्रतिनिधि मानिन्छन्। यस्तो यथार्थतामा आधारित प्रत्यक्ष जीवन जगतसंग सम्बन्ध राख्ने कलाकृति नै प्रगतिवादी काव्य कला हो (वराल, २०५२) भनेर पनि अर्थ्याइएको पाइन्छ।

प्रगतिवादको परिभाषा

सर्वहारा वर्गीय दृष्टिकोण अँगाल्नु, सामूहिक उन्नतिमा विश्वास गर्नु, व्यक्तिगत स्वार्थको विरोध गर्नु, शोषक वर्गको विरुद्ध हुने सङ्घर्षको दृढतापूर्वक समर्थन गर्नु नै प्रगतिवाद हो (चापगाई, २०५०)।

प्रकृति र सामाजिक जीवनको व्याख्या र विश्लेषणमा मार्क्सव वादले द्वन्दात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादलाई आधार बनाएको छ। यसकारण मार्क्सवादी दर्शन भौतिकवादी दर्शन हो। यसै दर्शनबाट प्रभावित र अनुप्राणित साहित्य सिद्धान्त नै प्रगतिवादी सिद्धान्त हो (गौतम, २०४९)।

प्रगतिवादको मार्क्सवादलाई नै आफ्नो दार्शनिक धरातल बनाएको र त्यस दर्शन अनुरूप मावन समाजको इतिहास, वर्गसङ्घर्ष युक्त भएको तथा त्यस अन्याय अत्याचारका विरुद्ध विद्रोह र क्रान्तिको

आवहान गर्ने साहित्य हाम्रो उदेश्य प्राप्त गर्ने सिद्धान्तका प्रचारक क्षेत्रको एउटा सशक्त साधन हो, यस्तो साहित्य सर्वहारावर्गको लागि वैचारिक तथा सैद्धान्तिक अस्त्र हो (माओत्सेतुङ, अनु, लम्साल २०६३०) ।

माक्सवादी सौन्दर्यशास्त्रमा आधारित लेखनको अवधारणा हो । यसले ऐतिहासिक भौतिकवादी तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनका केन्द्रीयतामा कला र साहित्यलाई जिवनको वस्तुनिष्ठतासँग जोडेर प्रस्तुत गर्दछ । साहित्यमा यथार्थवादको विकसित रूप मानिएको प्रगतिवाद मूलनः यथार्थको द्वन्द्वात्मक दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन गर्ने कलालाई मान्छेको आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित गराएर हेर्ने कार्यमा बढी अग्रसर रहेको छ । यसै अनुसार नै यसले वर्गद्वन्द्व र उत्पादनको सिद्धान्तलाई गरेर यथार्थको मूल्याङ्कन गर्दछ र कालको त्रिआयामिक स्वरुपलाई स्वीकार गरेर यथार्थलाई वर्तमानमा मात्र सीमित नराखी अतीत र भविष्यसम्म पनि विस्तार गर्दछ (श्रेष्ठ, २०७०) ।

प्रगतिवाद समाज विकासको वैज्ञानिक आधार हा । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको आधारमा अर्थलाई नै सम्पूर्ण विषयमताको कारण मान्दै अर्थको समान विभाजनलाई प्रमुखता दिन्छ । शोषक वर्गप्रति घृणा, शोषित वर्गप्रति हार्दिक सहानुभूति, अन्याय अत्याचार, सामन्तवाद र पूँजीवाद विरुद्ध क्रान्ति परिवर्तको उग्र कामना, उत्पीडित वर्गको मुक्तिचेतनाको समर्थन नै प्रगतिवाद हो (वराल, २०५५) ।

प्रगतिवादको पृष्ठभूमि

अठारौं शताब्दीमा भएको वैज्ञानिक उन्नतिका साथै मानवचिन्तनमा पनि परिवर्तन आयो । अति मानवीय वा अलौकिक शक्तिले मात्र जीवनका कठिन परिस्थितिबाट मुक्त पाउन सकिन्छ, भन्ने धारणमा परिवर्तन आउन थाल्यो । मानव स्वयमूले अपठ्याराहरूलाई हटाई तिनमाथि विजय प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने कुरामा आत्माविश्वास बढ्यो । सामाजिक विषमता प्रकृतिको विधान होइन । मानव निर्मित हो भन्ने तथ्यज्ञान पछि मानव दृष्टिकोणमा परिवर्तन आयो । फलनः साहित्य जीवनमुखी हुनुपर्छ, समाजको प्रतिनिधित्व गर्न सामाजिक शक्ति प्राप्तिको लागि सङ्घर्ष र आस्थामा बल दिनु र जनताका लागि जनताकै चित्रण गर्नु साहित्य हो भन्ने भावना तिब्रतर हुँदै गयो । पाश्चात्य मुलुकमा प्रगतिशील साहित्यको प्रयोग त्यतिखेर भयो जव युरोपेली साहित्यमा यथास्थितिको समय आयो । प्रगतिवादी मूलचेतना माक्सवादी दर्शन द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र माक्सवादी समाज विज्ञान ऐतिहासिक भौतिकवाद हो । माक्सको धारणामा मानव विकास वर्ग सङ्घर्षद्वारा हुन्छ । वर्गीय समाजमा साधन स्वामीवर्गले साधन वर्गलाई श्रमको शोषण गरिरहन्छ । तर आज सङ्गठित मजदुर वर्गले समाजभित्र यस्ता शक्तिको जन्म दिएको छ । जसले पूँजीवादी वर्गीय समाजको अन्त्य गरेर वर्ग मुक्त समाजवादी मानव समाजको स्थापना गरेको छ । माक्सको यी विचारधारले चिन्तकहरूलाई प्रभावित पायो । रुसको वर्गहीन सामाजिक व्यवस्था प्रति प्रभावित भए । यिनैले प्रगति साहित्यको

नाममा आन्दोलन चलाए । समस्याहरू भनभन स्पष्टहुन थाले । साहित्यकारहरूले इ.एम. फोष्टरको सम्पादकत्वमा सन १९३४ मा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रोग्रेसिभ राइटर्स एसोसियसन नामक संस्था खोले । यसै समयमा मेक्सिम गोर्की, निकोलाई मुखरित तथा आन्द्रेजदानोमद्वारा समाजवादी यथार्थवादलाई अनुमोदन गरिएको हो । मेक्सिम गोर्कीको विचारमा समाजवादी यथार्थवाद, परम्परा र भ्रष्टचरका विरुद्ध आमूल क्रान्तिको उद्घाटन गर्नु द्वन्द्व र सङ्घर्षको कार्यकारण सम्बन्धबाट समाधान खोज्नु समाजवादी यथार्थवादको प्रमुख लक्ष्य हो भन्ने मानेका छन् । आल्ट फिसरले पूँजीवादी असन्तुष्टिका कारण लेखक कलाकारहरू समाजवादी यथार्थवाद तर्फ उन्मुख भएका भन्ने तर्क अगाडि सारे । हावर्ड फाष्टले समाजवादी यथार्थवादका रूपमा एउटा नयाँ साहित्यिक शक्ति संसारमा देखिएको तथ्य स्वीकारेका छन् । विश्व प्रसिद्ध लेखक अलेक्जण्डर फादएम र मिखाइल सोलोखोमले समाजवादी यथार्थवादलाई अंगालेर कृतिहरू सिर्जना गरेका छन् ।

सन् १९३६ मा प्रेमचन्द्रको नेतृत्वमा भारतीय प्रगतिशील लेखक संघको स्थापना भयो । नेपालमा २००७ सालको परिवर्तनपछि मार्क्सवादबाट प्रभावित नेपाली लेखकहरूले साहित्यमा प्रगतिवादलाई भित्र्याए । 'प्रगति' पत्रिकाको माध्यमबाट नेपालमा प्रगतिवादले प्रवेश पायो । वास्तवमा प्रगतिका सम्पादक र उनका सहकर्मीहरू सिद्धान्तिक सचेतना सर्वप्रथम कृष्ण चन्द्र सिंह प्रधानको भन्ज्याङ्ग निरको लामो भूमिका (२००८) मा देखापर्छ । उनकै सक्रियतामा २००८-२००९ सालतिर प्रगतिशील लेखक संघ खुल्यो । हृदयचन्द्र सिंह प्रधान, धनुषचन्द्र गोतामे, श्यामप्रसाद शर्मा, धर्मराज थापा, गोविन्द प्रसाद लोहनी, डिपि अधिकारी, रमेश विकल, भवानी धिमिरे, मदनमणी दिक्षित, आनन्ददेव भट्ट, मोदनाथ प्रश्रित, पारिजात, ऋषिराज बराल, राजेन्द्र सुवेदी, राजन देवी गौतम, खगेन्द्र सङ्गौला, देवी प्रसाद किसान, गोकुल जोशी, युद्धप्रसाद मिश्र आदि साहित्यकार र समालोचकहरू देखा पर्दछन् ।

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण र निरूपण

वि.सं. २०४६ भन्दा अगाडि नै प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा स्थापित केही उपन्यासकारहरूको लेखनको निरन्तरताले नै समकालीन प्रगतिवादी उपन्यासलाई उचाई प्रदान गरेको छ । ती मध्ये केही उपन्यासकारहरूको उत्कृष्ट कृतिहरू पनि यसै समयमा प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा राज्यको अदूरदर्शिताका कारण बढ्दै गएको वैदेशिक रोजगारीको क्रमले धुवाँविहीन भएका गाउँको दुरावस्थाको उद्घाटन आर्थिक विसमता, गरिबी, बेरोजगारी र भ्रष्टचार जन्य विकृतिको विरोध, किनारीकृत वर्गचेतना, संसदीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका भ्रष्ट कार्यशैली प्रतिको उपहास, द्वन्द्वको क्रममा विस्थापन, सशस्त्र जनयुद्ध, मधेश आन्दोलन, कम्युनिष्ट पार्टीमा फुट आदि दृष्टिले समग्र नेपाली उपन्यास परम्परामा समकालीन नेपाली उपन्यास निकै उपलब्धीपूर्ण छ । समकालीन प्रगतिवादी उपन्यास लेखे उपन्यासकारहरू भने कोही बढी कट्टर जो मार्क्सवादलाई

अक्षरसः पालना गरेर लेख्छन् भने कोही उदार मार्क्सवादी पनि हुन्छन्। जो मार्क्सवादलाई जीवन दृष्टि त बनाउँछन् तर त्यसको पालना कट्टरतापूर्वक गर्दैनन्। मार्क्सवादलाई गतिशील, परिवर्तनशील दर्शन मान्नेहरू नै उहार मार्क्सवादी हुन्। दुनियाँमा मार्क्सवाद मात्र ठिक अरु सबै वेठिक भन्नेहरू चाँही कट्टर माओवादी हुन्। यी सबैलाई प्रगतिवादी भन्न सकिन्छ। यस प्रवृत्तिलाई आधार बनाएर लेखिएका समकालीन उपन्यासहरू आदुतिको नयाँघर (२०५०) स्वलन (२०५९), रमेश विकलको सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन, मदन मणि दीक्षितको त्रिदेवी, ऋषिराज वरालको 'सगरमाथा' खगेन्द्र सङ्गोलाको 'जुनकीरीको सङ्गीत, नारायण ढकालका 'दुर्भिक्ष', अनील अधिकारीको 'प्रकृति', रामप्रसाद ज्ञवालीको 'जीवनका घुम्तीहरू' नारायण तिवारीको 'पिताम' एमपी खरेलको 'पुस्तान्तर' भक्त वहादुर नेपालीका 'वेचिएका दिदीवहिनीको कथा', शरद पौडेलका 'लिखे', 'सीमाना वारिपारि', हरिहर खनालको समयको रेखाचित्र, भास्करका अमरवस्ती, इस्मालीको जिरो माइल, सुकुम शर्माका सङ्घर्षशील युवाको डायरी, घनश्याम ढकालको रातो आकाश, डि.पि. अधिकारीको युगान्तकारी, सरला रेग्मीको प्रवाह आदि उपन्यासहरू समकालीन प्रगतिवादी कित्ताका उपन्यासहरू हुन्। यस अध्ययनमा समाविष्ट केही समकालीन प्रगतिवादी उपन्यासहरूको संक्षिप्त विश्लेषणात्मक परिचयत ल दिइएको छः

१) आहुति (२०२३), 'नयाँघर' र 'स्वलन' उपन्यास

उपन्यासकार आहुतिका नयाँघर (२०५०), स्वलन (२०५९) शीर्षकका दुइटै उपन्यास प्रकाशित छन्। 'नयाँघर' युगीन सामाजिक जनजीवनमा व्याप्त विसङ्गति विकृति र शोषणलाई कथावस्तुको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा २०३६-२०४८ को समयावधिमा नेपाली राजनीतिमा देखा परेका विकृति र विसङ्गतिको चित्रण गरिएको छ। आन्दोलनमा घाइते भई अस्पतालमा भर्ना भएको व्यक्तिका माध्यमबाट पूर्वदीटनका ढाँचामा लेखिएको यस उपन्यासमा प्रमुख पुरुष सहभागीको जीवनसँग सम्बद्ध घटना कथावस्तुको रूपमा आएको छ। सामाजिक कुरीतिको विरोध गर्दै साम्यवादको स्थापनाका लागि लक्षन अग्रसर अन्तर्जातीयतावादी वर्गीय सहभागीका माध्यमबाट घटनालाई प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा प्रशस्तै अनुकूल र प्रतिकूल नारीपुरुष व्यक्ति र वर्गीय सहभागीको प्रयोग पाइन्छ। आर्थिक अभावका कारण दैनिक गुजारा चलाउन र विद्यालयको फिस तिर्न नसकेर साहुकोमा मजदुरी गर्न बाध्य परिस्थिति, अवसरवादीहरूका दुष्कार्यको चित्रण गरिएको छ। पञ्चायतको विरोध गरेवापत अनेक यातना खेप्न बाध्य प्रमुख सहभागीको सट्टा परिवर्तन पश्चात अर्कै अवसरवादीलाई टिकट दिने कार्य, ग्रामीण एवम् सहरिया सामाजिक राजनैतिक परिवेश चित्रण गरिएको छ। आन्दोलनका माध्यमबाट पुरानो घररूपी पञ्चायती व्यवस्थालाई ढालेर नयाँ घररूपी बहुदलीय व्यवस्था स्थापनातर्फ सङ्केत गरिएको छ। पञ्चायती दमनकारी क्रियाकलापको मात्र नभएर पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापना पछि नेताहरूमा बढेको भोगविलासी प्रवृत्ति, दामपन्धीहरूमा देखिएको सैद्धान्तिक विचलनलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। स्पष्ट राजनैतिक चिन्तनमा आधारित भएर लेखिएको यो समकालीन प्रगतिवादी कित्ताको उल्लेख उपन्यास हो।

‘स्खलन’ (२०५९) उपन्यास २०४६ सालको परिवर्तन पछि नेपाली वामपार्टीहरूमा देखा परेका फुटपरस्तता, सत्तामोह, मुल्यमान्दताको स्खलन आदि प्रस्तुत गरिएको उपन्यास हो । वामपन्थी नेताको विद्यार्थी जीवनका क्रान्तीकारी र आदर्शवादी चिन्तन तथा पछिल्लो समयमा उसका जीवनमा देखा परेका अवसखादी र स्वार्थी वृत्तिलाई प्रस्तुत गरी सैद्धान्तिक आधारमा नभएर वैयक्तिक स्वार्थका आधारमा पार्टी परिवर्तन गर्ने, श्रीपतीलाई राजनीतिबाट अलग्याएर घरव्यवहारमा थन्क्याउने जस्ता क्रियाकलापको चित्रण गरिएको छ । विशेषतः २०४६ सालको परिवर्तनपछि वामपन्थीहरूका चरित्रमा देखा परेको चारित्रिक स्खलनलाई प्रस्तुत गरिएको उपन्यासमा सहकर्मी नेताको उन्नतिदेखि इर्ष्या गर्ने र वैयक्तिक स्वार्थ पूर्तिको लागि जे पनि गर्न पछि नपर्ने युगीन यथार्थको चित्रण स्वभाविक ढङ्गमा गरिएको छ । साम्यवादी आदर्शलाई छोडेर पूँजीवादी चिन्तन तर्फ अग्रसर भई सैद्धान्तिक र व्यवहारिक दुवै दृष्टिबाट स्खलित भएको सहभागीका माध्यमबाट घटनालाई अगाडी वढाइएको छ । पञ्चायत कालमा भूमिगत जीवन विताएका क्रान्तिकारीहरू बहुदल स्थापनाको लगतैपछि सम्पत्ति कमाउने र भोगविलास गर्नेतर्फ केन्द्रित भएको नेपालीवामपन्थी राजनीतिमा देखा परेको वैचारिक विचलन, व्यक्तिवादी चरित्र नेताहरूमा देखा परेको चारित्रिक स्खलनलाई प्रस्तुत गर्नु प्रमुख उद्देश्य यसमा रहेको छ ।

२. डी.पी. अधिकारी (१९८३), ‘युगान्तकारी’ उपन्यास

उपन्यासकार डी.पी. अधिकारीका आशमाया (२०२५), धर्ती अभै बोल्दैछ (२०२६), युगान्तकारी (२०५६) उपन्यास प्रकाशित छन् । ‘युगान्तकारी’ नेपालको इतिहासका साथै यहाँका आदिवासी जनजातिको प्रस्तुतिलाई विषयवस्तुको रूपमा लिएर लेखिएको छ । नेपाली जातिका विविध समस्याका साथै विभिन्न जातजातिका धार्मिक र सांस्कृतिक सन्दर्भ समेतको प्रस्तुती पाइने यस उपन्यासमा राजनैतिक सन्दर्भले पनि प्रशस्त स्थान पाएको छ । नेपाल र नेपालीका विविध समस्याहरूलाई प्रस्तुत गरी समस्या समाधानको मार्ग समेत सुझाइएको यस उपन्यासमा समकालीन प्रगतिवादी राष्ट्रवादी चिन्तन उल्लेख भएको पाइन्छ ।

३. खगेन्द्र सङ्गौला (२००३), ‘जुनकीरीको सङ्गीत’ उपन्यास

खगेन्द्र सङ्गौलाका चेतनाको पहिलो डाँक (२०२७), आमाको छटपटी (२०३४) जुनकीरीको सङ्गीत (२०५६) उपन्यास प्रकाशित छन् । ‘जुनकीरीको दलित जातिसँग सम्बद्ध विषयवस्तुमा आधारीक परिवर्तननामी उपन्यास हो । यसमा उच्च जातका व्यक्तिले निम्न वा दलित जातका वयक्तिप्रति गरिएको शोषण र युगीन विकृतिका विरुद्धमा वैयक्तिक रूपमा नभई सामूहिक रूपमा सङ्घर्ष गर्नुपर्ने भाव अभिव्यञ्जित छ । २०४६ सालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि, त्यतिखेरका प्रगतिवादी र प्रजातन्त्रवादी भनिएका राजनैतिक दलको शासनकालमा पनि नेपाली जनताले परिवर्तनको अनुभूति गर्न नपाएको र तिनीहरू त्यतिकै थिचिएको, मिचिएको अवस्थामा रहेकाले त्यसबाट मुक्त हुन

दलितहरूले गरेको सङ्घर्ष यसमा चित्रित छ । आमूल परिवर्तनको पक्षधर रहेको माओवादीबाट समेत जनताहरू पीडित रहेको अभिव्यक्ति पाइने यस उपन्यासमा युगीन राजनीतिको स्पष्ट दिग्दर्शन पाइन्छ । उच्चजातीय शोषणलाई प्रस्तुत गर्दै त्यसबाट मुक्त हुन सामूहिक सङ्घर्ष गर्नुपर्ने विचारको प्रस्तुति यसमा पाइन्छ समग्रमा यो समकालीन प्रगतिवादी कित्ताको उपन्यास हो ।

४. ऋषिराज बराल (२००९) 'सगरमाथा' उपन्यास

ऋषिराज बरालका भावना (२०३४), कमरेड हुतराज राजधानी प्रस्थान (२०४८) र सगरमाथा (२०६४) उपन्यास प्रकाशित छन् । 'सगरमाथा' माओवादीद्वारा २०५२ सालदेखि सञ्चालित सशस्त्र युद्धमा भएको बलिदानीको चित्रण गरिएको कृति हो । युद्धका विविध सन्दर्भहरूको प्रस्तुति पाइने यस उपन्यासका कथानकको व्यवस्थापन उति व्यवस्थित नभए पनि यसमा आमूल परिवर्तनका लागि गरिएको सशस्त्र युद्धको चित्रण स्वभाविक ढङ्गमा गरिएको छ । समाजमा विद्यमान राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक रुपान्तरणका लागि माओवादी सशस्त्र युद्ध आवश्यक रहेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा सशस्त्र युद्धका आत्मानुभूतिजन्य घटनालाई सविस्तार प्रस्तुत गरिएको छ । युद्धको बेला योद्धाहरूले बेहोरेका खानपिन लगाएतका विभिन्न समस्याका साथै प्रकाउ परेकाहरूले खेपेको यातनाको चित्रण पनि यसमा पाइन्छ । प्रतिकूल र वर्गीय सहभागीको न्यूनता तथा अनुकूल र व्यक्ति सहभागीको आधिक्य रहेको यस उपन्यासमा विभिन्न नामधारी अधिक सहभागीको प्रयोग पाइन्छ । युद्धजन्य परिवेश भएकाले यसमा परिवेशगत व्यापकता रहेको छ ।

मुक्तिका लागि माओवादी युद्धको महत्त्व उपन्यासमा बाह्यद्वन्द्वको सघनता पाइन्छ । क्रान्तिकारी परिवर्तन, वर्गसङ्घर्ष, वर्गीय दृष्टिकोण पाइने यस उपन्यास समग्रमा समकालीन प्रगतिवादी कित्ताको उपन्यास हो ।

५. हरिहर खनाल (२००३), 'समयको रेखाचित्र' उपन्यास

हरिहर खनालका 'उज्यालोको खोजीमा' (२०६५), समयको रेखाचित्र (२०६५) उपन्यास प्रकाशित छन् । 'समयको रेखाचित्र' ग्रामीण सामाजिक परिवारिक विषयवस्तुलाई औपन्यासिक ढाँचामा आवद्ध गरिएको उपन्यास हो । निम्न वर्गीय ग्रामीण जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा सौतेनी व्यवहारको पनि चित्रण पाइन्छ । आमाको मृत्युपछि बच्चाले दुख पाएको, पढ्न चाहेर पनि पढ्न नपाएको, घर छोडेर हिँडन बाध्य भएको र अनेक दुःखकष्ट सहेको, एकजना शिक्षकसँग भेट भएपछि पढ्न थालेको, पछि राजनीतिमा लागेको आदि घटनाको क्रमिक प्रस्तुति नै यसको कथानक बन्न पुगेको छ । ग्रामीण निम्नवर्गीय नेपालीले बेहोरेका दुःखकष्ट र पञ्चायती व्यवस्थाका विकृतिहरूलाई प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । विधवा विवाहलाई प्रश्रय दिँदै निम्नवर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गरिएको उपन्यासमा विचारको स्पष्ट छाप पाइन्छ समग्रमा यो समकालीन प्रगतिवादी कित्ताको उपन्यास हो ।

६. सरला रेग्मी (२०२६), प्रवाह (२०६६) उपन्यास

सरला रेग्मीको 'प्रवाह' (२०६६) उपन्यास प्रकाशित छ। 'प्रवाह' नेकपा माओवादीद्वारा सञ्चारलित सशस्त्र युद्धको पृष्ठभूमि, त्यसका कारकहरू तथा युद्धकालीन अवस्था र गतिविधिलाई विषयवस्तु बनाइएको यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा व्याप्त अन्याय, अत्याचार, दुराचार, शोषण, बलात्कार जस्ता विविध सन्दर्भबाट नेपाली जनताले भोगिरहेका पीडालाई प्रस्तुत गरिएको छ। पारिवारिक एवम् सामाजिक दुवै सन्दर्भबाट नेपाली प्रस्तुत गरिएको छ। पारिवारिक एवम् सामाजिक दुवै सन्दर्भबाट नेपाली महिलाहरू अत्यन्त निरीह अवस्थामा बाँच्नु परेको यथार्थ स्थितिको चित्रणका साथै नेपाली समाजमा व्याप्त जातियता तथा लैङ्गिक विभेदको विरोध गरिएको यस उपन्यासमा शोषणको पराकाष्ठमा पुगेपछि विद्रोहको जन्म हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ। सशस्त्र युद्धमा लाग्ने योद्धाहरूका दैनन्दिन जीवन, तिनका साङ्गठनिक क्रियाकलाप यस उपन्यासमा युद्धकालीन अवस्थाको विविध सन्दर्भहरूको चित्रण गरिएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका विविध पक्षको चित्रण गरिएको यस उपन्यास समकालीन प्रगतिवादी किताको उपन्यास मान्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत प्रतिनिधि समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको ऐतिहासिक सर्वेक्षणबाट निम्न निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन्:

- १) समकालीन नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी उपन्यासको रचना, सैद्धान्तिक परिचर्चा र त्यसले पाएको प्राज्ञिक आसन्धानको पहुँच निरन्तर बढी रहेको छ।
- २) समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास लेखनमा २०४६ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलको खुल्लापन, २०५२ सालबाट तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले प्रारम्भ गरेको सशस्त्र युद्ध, २०६२/०६३ को लोकतान्त्रिक आन्दोलन, गणतन्त्रको घोषणा (२०६३), संविधान सभाको निर्वाचन (२०६४ र २०७०) आदिले हस्ताक्षेपकारी भूमिका खेलेका छन्।
- ३) प्रगतिवादको अर्थ, परिभाषा, पृष्ठभूमि उल्लेख गर्दै नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी साहित्यको विकास 'प्रगति' पत्रिकाबाट २००७ सालको प्रजातन्त्र आगमन पछि भएको पाइन्छ।
- ४) समकालीन प्रगतिवादी उपन्यास रचनामा विस भन्दा बढी उपन्यासकारहरू सक्रिय छन् र ति मध्ये पनि धेरै उपन्यासकारहरूले महत्वपूर्ण स्थान बनाइ सकेका छन्।
- ५) समकालीन प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूमा युगीन सामाजिक जनजीवनमा व्याप्त विसङ्गती, विकृति र शोषण, नेपाली जातिका विविध समस्या, शोषकहरूले दलीत माथि गरेको चरम शोषण, २०५२ सालदेखि सञ्चालित सशस्त्र युद्ध निम्न वर्गीय ग्रामीण जीवनको यथार्थ, नेपाली समाजमा व्याप्त अन्याय, अत्याचार, दुराचार, शोषण, बलात्कार जस्ता पक्षलाई महत्व दिइएको छ।

यसप्रकार समकालीन प्रगतिवादी उपन्यासकारहरूले ऐतिहासिक स्थान स्थापित गर्ने दिशातर्फ उन्मुख हुन प्रेरित गरेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- कोइराला, कुमारप्रसाद. (२०६३). *समकालीन नेपाली उपन्यासका प्रमुख प्रवृत्ति (कार्यपत्र)*. काठमाडौं: साहित्य सङ्गालय.
- गौतम, देवी प्रसाद. (२०४९). *प्रगतिवादी परम्परा र मान्यता*. काठमाडौं: मुना गौतम.
- चापागाई, निनु. (२०५०). *यथार्थवादी रचना दृष्टि र विवेचना*. काठमाडौं: प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- जवाली, विष्णुप्रसाद. (२०६७). *समसामयिक नेपाली उपन्यास*. काठमाडौं : पौरवी प्रकाशन.
- त्रिपाठी, वासुदेव र पराजुली, कृष्णप्रसाद (सम्पा.). (२०६०). *नेपाली वृहद शब्दकोश*. काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- पाण्डेय, ताराकान्त. (२०६३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर: साभा प्रकाशन.
- बराल, ईश्वर र अरु. (२०५५). *नेपाली साहित्य कोश*. काठमाडौं: राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- बराल, ऋषिराज. (२०५२). *प्रगतिवादी काव्यिक आन्दोलन*. विराटनगर: पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान.
- बराल, ऋषिराज. (२०६७). *मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद*. ललितपुर: साभा प्रकाशन.
- भण्डारी, जगदिशचन्द्र. (२०५५). *प्रगतिवादको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि*. प्रगतिवादी नेपाली कविता रेखाङ्कन र विश्लेषण. काठमाडौं.
- लम्साल, शक्ति (अनु.). (२०६३). *माओतसेतुङ, मार्क्सवाद समाज र साहित्य*. काठमाडौं: ऐरावती प्रकाशन.
- लुइटेल, खगेन्द्र. (२०६९). *नेपाली उपन्यासको इतिहास*. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- शर्मा, विन्दु (सम्पा.). (२०७४). *समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथा*. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- श्रेष्ठ, दयाराम. (२०७०). *नेपाली कथा र कथाकार*. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.

नेपालको सन्दर्भमा विकास के, किन र कसरी ?

सुमन ज्ञवाली

आंशिक प्राध्यापक, द्रव्यशाह बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

नेपालको इतिहासमा टुक्रे राज्य देखि एकिकरण अभियान हुँदै राणा, प्रजानन्त्र, पञ्चायत, पुन प्रजातन्त्र र आजको लोकतान्त्रिक गणतन्त्र सम्म आइपुग्दा विकासका अनेक नारा तथा नितीर कार्य योजनाहरू छरपस्ट रूपमा ल्याए तथापी नेपाली जनताले प्रत्याभुती गर्न सकेनन् । यसै पृष्ठभूमिमा यो लेख पाठक वर्ग सम्म पुग्दा कस्तिमा विकासको अर्थ र मर्म पहिचान गरी विकासको प्रकृया र सान्दर्भिकता बुजाउन सहयोगि हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्द: विकाश, दृष्टिकोण, मानव सभ्यता, सम्पन्नता र उत्पादन

परिचय

लेखमा नेपालको समसामयिक विकासका केहि प्रयासहरूलाई चित्रण गर्ने क्रममा केन्द्रदेखि स्थानिय तहसम्मका हुँदैआएका र हुनसक्ने सम्भावित बेथिती अकलन गरी विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको विकासकै सन्दर्भमा अवस्यकता र बास्तविकता बिच तादम्यता नियाल्दा हामी जो बुजेको भनिने वर्गले पनि विकासलाई भौतिक संरचनाको निर्माणमा लगेर हेर्ने दृष्टिकोणको खन्डन गर्न खोजिएको छ । विकासका नाममा सरोकारवाला हरूको पदिय हैसितमा बसेका व्यक्तित्वहरूको काम कर्तव्य र अधिकार प्रति पनि केहि खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । विकासका सवालमा नेपाली जनताको बास्तविक अबस्थालाई बर्तमानमा गर्दै अइएको र गर्न खोजिएको विकास कार्यक्रम बिचमा मिलन देखिदैन वास्तविक गरिबिको अवस्यकता के हो ? र निकाय के गर्दैछ बिच तादम्यता मिलाउन यो लेखमा प्रयास गरिएको छ । यो लेख कुनै आधिकारिक संरचनामा नभई विषयवस्तुलाई सिधै व्यवहारिक प्रयोग र चिन्तन सँग समिप्यता हुने गरि प्रस्तुत गरिएको छ । विकासका केहि त्यस्ता अवधारणा छन्जसलाई नेपालको सन्दर्भमा बेवास्था गरिएको र त्यसको असर आम नेपालीले महशुस गर्न नसकेको अबस्थामा बास्तविक विकासको चित्रण गर्न खोजिएको छ । त्यसकारण यहाँ विकास के हो, विकास किन साथै कसरि सम्भव छ भन्ने अवधारणालाई उजागर गर्न खोजिएको छ ।

विकास के हो ?

विकास हर क्षेत्रको लागि अत्यावश्यक, गतिशील सामयिक परिवर्तनको प्रतिबिम्ब हो । यो एउटा यस्तो सकारात्मक परिवर्तन हो जसले समाजमा प्रगति उन्मुख परिवर्तनको अपेक्षा राखेको हुन्छ ।

शाब्दिक अर्थमा विकासले यथास्थिति भन्दा उन्नत, पूर्ण, परिपक्व अपेक्षित अवस्थालाई जनाउँदछ । विकासलाई साधरणतया आर्थिक वृद्धिको पक्ष सँग हेर्ने र समाहित गर्ने गरेको पाइन्छ । यो एउटा परम्परागत तर बढी चलनचल्तीमा रहेको अवधारणा हो । अर्थ शास्त्रीय अवधारणाले विकास भन्नाले कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धिलाई विकास भन्ने गरेको छ भने समाज शास्त्रीय अवधारणाले आर्थिक वृद्धि सँगसँगै सामाजिक विकास हुनुपर्ने अपरिहार्य आवश्यकतालाई जोड दिएको छ । विकास सम्बन्धी अवधारणा मानव सभ्यताको विकासक्रमसँगै कुनै न कुनै रूपमा प्रचलित रहँदै आएको भएता पनि पश्चिमी युरोपले १८औँ शताब्दी तिर अवलम्बन गरेको पुँजीवादी अवधारणा अन्तर्गतको आर्थिक समृद्धि तर्फ उन्मुख हुने रणनीति पछि विकासको अवधारणाले बढी मूर्त रूप पाउन थालेको देखिन्छ । त्यस्तै अर्थ शास्त्रका पिता एडम स्मिथको खुला अर्थतन्त्रीय अवधारणाले पनि आर्थिक समुन्नतिलाई नै विकासको मूल आधार बनाएको छ । यसै बिचमा कार्लमाक्सले वर्ग सङ्घर्षको प्रतिफल र श्रमिक वर्गको हक हित र उन्नतिको स्वरूपलाईनै वास्तविक विकास हो भनेका छन् ।

अहिले नेपाली जनमानसमा विकासको पर्याप्त चर्चा चलिरहेको छ भने कतिपय विद्वानहरूले विकासका विभिन्न मोडेलहरू पनि प्रस्तुत गरिरहेका छन् । कतिपयले नेपाल पहिलाको तुलनामा निकै विकसित भएको र छिट्टै नयाँ नेपाल निर्माण हुने ठोकुवा पनि गरेका छन् तर आम जनताको जीवनस्तर विगतदेखि नै निकै कष्टपूर्ण र दयनीय रहँदै आएको छ । विकास एक सापेक्षित अवस्था हो र यो निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । जब विकास हुँदै जान्छ तब मानिसले आफ्ना इच्छा र चाहना अनुसारका सेवा र वस्तुहरूलाई रोज्ने अवसर पाउँछन् । त्यसकारण के भन्न सकिन्छ भने जुन समाजका मानिसहरू इच्छा अनुसारका सेवा र वस्तुहरूलाई रोजेर प्रयोग गर्ने हैसियत राख्दछन् त्यो समाज त्यति नै विकसित भएको ठहर्छ । वस्तु र सेवाहरूको रोजाई व्यक्तिको आर्थिक तथा सामाजिक हैसियतमा भर पर्दछ । अर्थशास्त्री टोडारोका अनुसार विकासको न्यूनतम वातावरण निर्माण गर्नको लागि सबै जनताहरूको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति, आत्म सम्मानको ग्यारेन्टी र स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरिनु पर्दछ (वन्ट २००४) । यसरी हेर्दा नेपालमा मात्रात्मक रूपमा अधिकांश जनताको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति पनि सुनिश्चित हुन सकेको छैन । तर नयाँ संविधान २०७२ को प्रादुर्भाव पश्चात आत्म सम्मान र स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति भएको छ । अब यी सबै कुराको गुणात्मक फड्को नै विकास हो ।

बिकास किन चाहिन्छ ?

अब यो विकास किन जरुरी छ भन्दा सबै जनताको सहज जीवन यापन, न्यूनतम गुणस्तरीय जीवनको सुनिश्चितता गर्न, सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त गर्न, भौतिक तथा आध्यात्मिक सम्पन्नता प्राप्त गर्न विकास आवश्यक छ । तत्पश्चात स्वभाविक प्रश्न उठछ, के आज सम्म विकास भएको छैन र अब यो कसरी हुन्छ ? निश्चित रूपमा आजसम्म विकास निरन्तर हुँदै नै आइरहेको छ तर जति तीव्रगतिमा

हुनपर्ने थियो र जनताको जीवन सहज र गुणस्तरीय हुन पर्ने थियो त्यति हुन सकेन (रेग्मी २०७४) । फेरी के भएको भए तीव्र गतिमा विकास हुन्थ्यो र अब कसरी हुन सक्छ भन्ने प्रश्न यहाँ उठ्छ । विगतमा देश विकासका संभावनाका प्राथमिकताहरूलाई सहीरूपमा पहिचान गरेर सोही मुताविक विकासका गतिविधिहरूलाई सञ्चालन गर्न सकेको भए विकास द्रुत हुन्थ्यो तर त्यसो हुन सकेन । यदि अब विकासका संभावनाहरूको सही पहिचान गरेर सोही मुताविक योजना तर्जुमा गरी योजनाबद्ध रूपमा विकासका कृयाकलापहरूलाई सञ्चालन गर्न सकियो भने विकास अल्कपनीयरूपमा द्रुत गतिमा हुन्छ । त्यसकारण नेपालको समग्र विकासको अचुक अस्त्र के हो र त्यसलाई कसरी विकासको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने अहिलेको प्रमुख सवाल यही हो । जुन दिन यस देशका नीति निर्माताहरूले यो अहम सवालको उत्तर पत्ता लगाउने छन् तब यो देश चमत्कारिक रूपमा विकसित हुनेछ । पछिल्लो समय सरकार र नेतृत्व विकासका समाजशास्त्रिय दुइ मोडललाई समेत वास्ता नगरि स्वइच्छाचारी तवरले अधि बढेको भान हुन्छ । उदेक लाग्दो कुरा के छ भने सही प्राथमिकता पहिचानको छाँटकाँट नै देखिएको छैन । यदि हामीले विकासको प्रवाहलाई सूक्ष्म तरिकाले विश्लेषण गर्ने हो भने दास युगमा तीनै व्यक्तिहरू धनी र शक्तिशाली हुन्थे जसका पाखुरा बलिया हुन्थे । तर शिकारी युगमा आउने वित्तिकै तीनै व्यक्तिहरू धनि भए जोसँग बढी हातहतियारहरू हुन्थे वा हात हतियार चलाउन निपूर्ण थिए । अनि कृषि युगमा तीनै मानिसहरू धनि भए जोसँग धेरै विगाह जग्गा जमिन थियो । नेपाली समाज संक्रमणकालीन अवस्थामा छ । यहाँका अधिकांश नेता तथा नीति निर्माताहरू कृषि युगको विकास र समृद्धिबाट प्रशिक्षित छन् । उनीहरूले प्रस्तुत गरेका विकासका मोडल पनि यही युग सुहाउँदो छन् । पदार्थले नै चेतनाको स्तर निर्माण गर्दछ भन्ने मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रशिक्षित यस युगमा भौतिक पूर्वाधारले नै विकासलाई निर्धारण गर्दथ्यो (जोशी २०७५) । हाम्रा आजका अधिकांश विकासका मोडलहरू भौतिक पूर्वाधारमा केन्द्रित छन् । जसले गर्दा करिब ६० वर्षको आधुनिक विकासको इतिहासमा हामी पछौटे र गरिव राष्ट्रकै रूपमा रह्यौ ।

देशमा जति दक्ष जनशक्ति हुन्छ त्यति नै बढी उत्पादन हुन्छ । हामीले हाम्रो उर्वर भूमिको क्षेत्रफल बढाउन सक्दैनौ तर जनताको उत्पादन क्षमता र दक्षता भने असिमित रूपमा बढाउन सक्दछौ । हाम्रा जनताको असिमित क्षमता नै हाम्रो समृद्धिको आधार हो । जति छिटो हामी यो तथ्यलाई मनन गरेर देशको नीति, नियम तथा कार्यक्रमहरू बनाउँछौ त्यति छिटो यो देश समृद्ध हुन्छ ।

विकास कसरी हुन्छ ?

पछिल्लो समय विश्वको विकासयसरी अगाडी बढ्यो कि कृषि युगलाई औद्योगिक युगले विस्थापित गर्यो र जुन देश औद्योगीकरण तर्फ गयो त्यो देश त्यति नै धेरै विकसित भयो । तर नेपाल आम रूपमा कृषिमा नै रही रह्यो र बन्दै गर्न लागेको औद्योगिक वातावरण पनि चरम राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा अगाडि बढ्न सकेन । तर अहिलेको संसारको विकास र समृद्धि औद्योगिक विकासले भन्दा पनि

अगाडि बढेर सूचना, प्रविधि र ज्ञानले निर्धारण गरेको छ । वर्तमान २१औं शताब्दीमा वैज्ञानिक आविष्कारका कारण विकास प्रविधिमा धेरै परिवर्तन आएको छ । यदि अहिलेका सेवा र सुविधाहरूलाई प्रयोग गरेर हामीले हाम्रा विकासका मोडेल तयार गर्ने हो र सोही मुताविक अगाडी बढ्ने हो भने नेपाल अहिले अतिकम विकसित देशको स्तरबाट आगामी १० वर्ष विकसित देशको स्तरमा पुग्छ भन्ने कुरामा कुनै शकै गर्न पर्दैन । त्यसकारण यहाँ हामीले हाम्रो उत्पादनको मूल श्रोत के हो भनेर त्यसको सही तवरले पहिचान गर्न सक्नु पर्दछ । हामीले मान्दै आएको उत्पादनको प्रमुख श्रोत जमीन हो तर अहिले परिस्थिति यसरी परिवर्तन भएको छ कि अब जमीन भन्दा पनि उत्पादनको प्रमुख श्रोत भनेको जनशक्ति हो । त्यसकारण यहाँ के बुझ्न जरुरी छ भने देशमा जति दक्ष जनशक्ति हुन्छ त्यति नै बढी उत्पादन हुन्छ । हामीले हाम्रो उर्वर भूमिको क्षेत्रफल बढाउन सक्दैनौं तर जनताको उत्पादन क्षमता र दक्षता भने असिमित रूपमा बढाउन सक्दछौं । हाम्रा जनताको असिमित क्षमता नै हाम्रो समृद्धिको आधार हो । जति छिटो हामी यो तथ्यलाई मनन गरेर देशको नीति, नियम तथा कार्यक्रमहरू बनाउँछौं त्यति छिटो यो देश समृद्ध हुन्छ (कार्की २०७४) । त्यसकारण अहिले नेपालले विकासको लागि ३ खम्बे रणनीति आवश्यक छ ।

१. उपयोगी विज्ञान तथा प्रविधिमा आधारित जनशक्तिको विकास
२. कृषि तथा उत्पादनमा आधारित दक्ष जनशक्तिको विकास
३. भौतिक विकासका पूर्वाधारहरूको निर्माण । प्रमुख रूपमा समृद्ध नेपालका प्रमुख प्रथामिकता ३ क्षेत्रहरू यीनै हुन । आज भुमण्डलीकरणको कारणले गर्दा अमेरिका लगायतका विकसित देशमा दिन सकिने उपयोगी विज्ञान तथा प्रविधि शिक्षा नेपालमै प्रदान गर्न सकिन्छ, र नेपाली पेशाकर्मीहरू पनि संसारकै प्रतिस्धी पेशाकर्मी बनाउन सकिन्छ, जसले गर्दा भुमण्डलको उच्च जागिरको पहुँच नेपालीहरूलाई सहज हुन सक्नेछ भने नेपालीहरूले विकास गरेका प्रविधिहरू विश्व बजारमा विक्री हुन सक्नेछन् र नेपालको आम्दानी बढेर जानेछ । त्यसका अलावा जब नेपाली युवा युवतीहरू अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी भएर जानेछन् तब नेपालमा रहेको विभेद स्वत अन्त हुनेछ । देशमा सहकार्य, सदभाव र मेलमिलापको वातावरण निर्माण हुनेछ ।

त्यस्तै देशको कृषि, वन, जल तथा पर्यटकीय क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाउन र देशमा नै आर्थिक विकासका अवसरहरूको श्रृजना गर्न देशमा श्रम गर्न सक्षम जनशक्तिलाई प्राविधिक ज्ञान दिनु अत्यन्तै आवश्यक छ । एकजना दक्ष किसानले आफ्नो खेतवारीबाट त्यस मौसमको सबै भन्दा मूल्यवान वस्तु उत्पादन गरी सबै भन्दा राम्रो मूल्यमा बजारमा विक्री गर्न सक्दछ भने आफ्नै उत्पादनमा आधारित भएर उद्यमशीलताको विकास गर्न सक्दछ । हातमा सीप र प्राविधिक ज्ञान नै नभएका किसानहरूलाई लक्षित गरेर जति सुकै सेवा सुविधाका कार्यक्रम ल्याए पनि त्यस्ता कार्यक्रमहरूले परिस्थितिमा कुनै सुधार ल्याउँदैन र त्यो यथास्थितिको निरन्तरतामात्रै हो जुन वि.स. २०१२ देखि निरन्तर हुँदै आइरहेको छ ।

भौतिक पूर्वाधार निर्माण पहिले राज्यले देशमा आगामी ५ देखी १० वर्षको बीचमा कति र कस्ता भौतिक पूर्वाधारहरूको आवश्यकता छ, सो को यकिन गरेर मात्रै त्यस क्षेत्रमा लागानी गर्नु पर्दछ । परियोजना निर्माणको नाममा राज्यकोषको ब्रह्मलुटलाई राष्ट्रिय अपराध घोषणा गरी तुरुन्त बन्द गर्नु पर्दछ । अहिले नेपालका राजनीतिक पार्टीहरू र नागरिक समाज वा भनौ विकास अभियन्ताहरूको ध्यान नै समावेशी, आरक्षण जस्ता कुराहरूमा रहेको छ । प्रयाप्त मात्रामा वन, कृषि, इन्जिनियरिङ्, मेडिकल, पर्यटन, खाद्यप्रविधि, वातावरण व्यवस्थापन कलेजहरू नखोल्ने अनि तीनै १ वा २ वटा कलेजमा आरक्षण, समावेशी कोटा पाउनु पर्यो भनेर उल्का मच्चाएर केही हुने वाला छैन (रेग्मी २०४७) । किन हामी हर जिल्लामा वा हर नगरपालिका वा हर गाविसमा एक एकवटा बहुउद्देश्यीय प्राविधिक विद्यालयहरू खोल्न कन्जुस्याई गर्दैछौं ? त्यहाँबाट प्रशिक्षित युवाले देशमै उत्पादनकत्व वृद्धि हुने काम गर्दछ, भने कथमकथाचित वैदेशिक रोजगारमा गएपनि राम्रो र सुविधाजनक धेरै तलव प्राप्त हुने जोखीम रहित काम पाउँछन् । के यसबाट कसैलाई घाटा हुन्छ ? कसैको भोट घट्छ र ? यदि कसैलाई घाटा हुँदैन भने यो देशले किन यो क्रान्तिकारी कदम चाल्दैन ? भौतिक पूर्वाधार राज्यले नियमित रूपमा निर्माण गर्ने पर्ने क्षेत्र हो तर राज्यले निर्माण गर्ने हर आयोजनाहरूको लागत र त्यसको निर्माण अवधि आम जनतालाई जानकारी गराएर निर्माण शुरु गर्नु पर्दछ । भौतिक पूर्वाधार निर्माण पहिले राज्यले देशमा आगामी ५ देखी १० वर्षको बीचमा कति र कस्ता भौतिक पूर्वाधारहरूको आवश्यकता छ, सो को यकिन गरेर मात्रै त्यस क्षेत्रमा लागानी गर्नु पर्दछ । परियोजना निर्माणको नाममा राज्यकोषको ब्रह्मलुटलाई राष्ट्रिय अपराध घोषणा गरी तुरुन्त बन्द गर्नु पर्दछ । राज्यको नेतृत्वमा गरिने सबै आयोजनाहरूको निर्माण शुरु भइसकेपछि आवश्यक परेमा सैनिक बल प्रयोग गरेर पनि समयमा नै सम्पन्न गर्नु पर्दछ । हामी सबैलाई थाहा भैसकेको हुनु पर्ने हो सिमित व्यक्तिहरूको लाभ र क्षणिक स्वार्थलाई ध्यान दिएर आयोजनास्थलमा गरिने बन्द वा हडतालले राष्ट्र र जनतालाई नोक्सानी मात्रै गर्दछ, र जानी जानी राष्ट्र र जनतालाई नोक्सान गर्नेहरू राष्ट्रद्रोही हुन् र उनीहरू कारवाहीको भागेदार हुने पर्दछ । राजनीतिक वा अन्य कुनै माग पूरा गर्न अपनाइने बन्द तथा हडताल जस्ता कुराहरूलाई राष्ट्रिय अपराधको रूपमा परिभाषित गरि दण्डित गरिनु पर्दछ ।

निष्कर्ष

यस लेखले नेपालको वास्तविक विकास चाहने सच्चा नेतृत्वलाई यथार्थ अवस्थाको पहिचान गरी योजना तर्जुमा र प्राथमिकिकरण साथै कार्यान्वयनमा केहि व्यवहारीक परिवर्तन गर्न र पाठक वर्गमा पनि सोचाइमा पुनर्विचार गर्न सहयोगि हुनेछ । संभवतः यहाँ उठान गरिएका कुनै पनि कुराहरू नयाँ होइनन् र त्यति ठूला र असंभव पनि छैनन् । अहिलेका नीति निर्माताहरू खास गरी सम्माननीय प्रधानमन्त्री, माननीय अर्थमन्त्री, माननीय शिक्षा मन्त्री र योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्षलगायत सदस्यहरूले बुझ्ने पर्ने महत्वपूर्ण कुरा के हो भने कृषि युगको आर्थिक विकास र वर्तमान सूचना तथा प्रविधि युगको आर्थिक विकासका मोडलहरू फरक छन् । नेपाल अहिले कृषि युगमा मात्रै छैन । यहाँ

अधिकांश युवाहरू सूचना तथा प्रविधिका लागि प्रतिस्पर्धी छन् भने नेपालका बेरोजगार युवाहरू पनि कृषिमा आमूल प्रविधि सहितको उत्पादनका लागि तयार छन् केवल उनीहरूलाई सीपको खाँचो छ र सीप प्राविधिक शिक्षालयमा मात्रै छ । अहिले हामी आर्थिक विकासको संक्रमणकालीन अवस्थामा छौ । खाडीको ज्यानमारा गर्मी, मलेसिया र कोरियाको जोखिमपूर्ण कार्यबाट सिंचित रेमिटान्सबाट प्राप्त रकम कुनै सभासद वा त्यस्तै निकायको लहडमा वितरण गर्ने गरी बजेट तर्जुमा गर्नु भन्दा निश्चित भौतिक पूर्वाधार, प्राविधिक शिक्षालय, विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रमा नै लगानी गर्दा भविष्य प्रति जिम्मेवार, वर्तमान प्रति उत्तरदायी र जनता प्रति जवाफदेही भएको देखिन्छ । नियम कानून बनाउन पर्ने विधायकलाई विकास रकम दिने हो भने योजना आयोग, मन्त्रालयहरू, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, गाउँपालिका र वार्ड किन चाहिन्थे ? यो मौका देशको समृद्धिको मार्ग चित्र कोर्ने बेला हो, जनताको खुन र पसिनाले सिंचित राजश्वलाई जथाभावी छर्ने बेला होइन । वर्तमान नयाँ नेपालको नक्सा कोर्ने यस सुनौलो अवसरलाई सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले मनन गर्नु नै हुनेछ । यदि त्यसो भएमा नेपालीहरूका सुदिनहरूको शुरुवात हुनेछ अनि विकासको प्रत्यक्ष अनुभूति ति निरपेक्ष र सापेक्ष नेपालीले अनुभूति गर्नेछन् ।

सन्दर्भ सामाग्री

- कार्की, विक्रम. (२०७४, चैत्र १०). कस्तो विकास नीति, *अन्नपुरण पोष्ट* (फुर्सद लेखन), पृ. ६.
 जोशी, चन्द्रदेव. (२०७५, फागुन ३०). नेपालको सन्दर्भमा वैज्ञानिक समाजवाद, *अन्नपुरण पोष्ट*, पृ. ७.
 वन्त, प्रत्युष (सांपा.). (२००४). *नेपालको सन्दर्भमा समाशास्त्रीय चिन्तन*, काठमाण्डौं. हिमाल एशोसियसन.
 रेग्मी, रामराज. (२०७४). *नेपालको इतिहास एक मार्क्सवादी दृष्टिकोण*, एलाहाबाद: जागरण बुक.

दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाको उपयोग

रमेश भट्टराई

(विद्यावारिधि शोधार्थी)

ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेशन, त्रि.वि. कीर्तिपुर

लेखसार

दोस्रो भाषा सिकाइलाई मातृभाषाले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै खाले प्रभाव पारेको हुन्छ । यस अध्ययनमा मूलतः शैक्षणिक प्रयोजनका हिसाबले दोस्रो भाषा सिकाइ, दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाको उपयोग तथा यसका प्राविधिक विषयवस्तुको चर्चा गरिएको छ । पहिलो भाषाले दोस्रो भाषालाई सहयोग गर्ने सैद्धान्तिक विषयवस्तुका आधारमा सिकाइलाई सहजीकरण गर्न सकिन्छ । पहिलो भाषालाई उपयोग गर्दै दोस्रो भाषाको शिक्षणमा भाषा अनुवादले सहयोग गर्दछ । शैक्षणिक प्रयोजनका आधारमा दोस्रो भाषाको उपयोग गर्ने विषयवस्तुलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ । सम्प्रेषणात्मक पद्धतिका आधारमा समाज भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तलाई समेट्दै प्रकार्यपरक अभ्यास गराउनुपर्ने विषयमा यो अध्ययन केन्द्रीकृत छ । गुणात्मक अध्ययन विश्लेषण गरिएको यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय सामग्रीका आधारमा मातृभाषाले दोस्रो भाषा सिकाइलाई मद्दत पुऱ्याउने सैद्धान्तिक सारलाई केलाइएको छ ।

मुख्य शब्द: त्रुटि विश्लेषण, द्विभाषिकता, व्यतिरेकी विश्लेषण, समाजभाषाविज्ञान आदि ।

१. विषय परिचय

बहुभाषिक समुदायमा हुर्केको मानिसका लागि दोस्रो भाषा सिकाइको आवश्यकता धेरै हुन्छ । सिकारुले पहिलो अथवा मातृभाषापछि सिकने लक्ष्य भाषालाई दोस्रो भाषा भनिन्छ । यदि दुवै भाषालाई एक साथ समानान्तर गतिमा सिकिरहेको छ भने जुन उसको पुर्ख्यौली र बढी प्रयोग हुने भाषा छ त्यसलाई मातृभाषा मान्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो भाषा सिकिसकेपछि सिकिएको अर्को भाषालाई दोस्रो भाषा भनिन्छ (खनिया, २०६६:१६८) । सरल अर्थमा मानिसले सपना देख्ने भाषा, विश्मयको बोध हुँदा आकस्मिक रूपमा फुत्कने आवाजको भाषालाई पहिलो वा मातृभाषा मान्नुपर्छ । मातृभाषाका सहायताबाट लक्ष्यभाषाको सिकाइलाई सहज नतुल्याउँदा सिकारुमा सिकाइप्रति रुचि नहुने समस्या रहेको पाइन्छ । मातृभाषाको सिकाइ स्वतन्त्र, प्राकृतिक प्रकृतिको हुने तर दोस्रो भाषा सिकाइमा जटिलता हुने हुनाले पहिलो भाषाको सहारा लिनु आवश्यक हुन्छ । बालकले सबभन्दा पहिले आमासँग र घर परिवारमा रहेर सिकने भाषालाई पहिलो भाषा भनिन्छ (नेपालमा बहु भाषिक शिक्षा, २०७२ : १) । यसलाई अभ्यास र व्यक्तिले दिएको प्राथमिकताले निकर्षाल गर्छ । यो पारिवारिक सम्बन्धबाट

स्वतन्त्र वातावरणमा अनियन्त्रित प्रकृतिको अनिवार्य आधारभूत आवश्यकताअन्तर्गतको भाषा सिकाइ हो ।

नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हकअन्तर्गतको धारा ३१ को उपधारा ५ मा नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने हकलाई स्पष्ट पारिएको छ । धारा ३२ ले भाषा तथा संस्कृतिको हकअन्तर्गत आफ्नो संस्कृति, भाषा, लिपि आदिको संरक्षणको हकका बारेमा प्रष्ट्याएको देखिन्छ । सवैधानिक आधारमा हेर्दा नेपालको बहुभाषिक वातावरण अनुकूल मातृभाषामा शिक्षा दिने प्रावधानलाई विद्यालय तहमा लागु पनि गरिएको पाइन्छ । भाषा आयोगद्वारा लोपोन्मुख लोकवार्तासम्बन्धी १५ र इतिहास सम्बन्धी १६ वटा गरी ३१ भाषामा पुस्तक प्रकाशन गरेको बताइएको छ । नेपालका लोपोन्मुख, सडकटापन्न तथा अन्य सबै अवस्थाका भाषाको वस्तुस्थिति पहिचान गर्ने कार्यमा आयोगले तदारुकता देखाइरहेको छ । २०६८ को जनगणनाअनुसार १२३ भाषाको सङ्ख्यालाई देखाइएकोमा २०७६ कार्तिक १९ गतेको गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित समाचारमा छवटा भाषा नयाँ भाषाको पहिचान भएको कुरालाई भाषा आयोगले सुभाएको छ । अब हुने २०७८ को भाषिक गणनापूर्वको तथ्याङ्कसम्मलाई हेरेर अद्यावधिक बन्दा नेपालमा १२९ वटा भाषा रहेको विवरण तयार भएको देखिन्छ । आयोगले राना थारू, नार फु, चुम (स्यार), नुब्री (लोकै), पोङ्के र सेराके (सेके) भाषा थपिएको बताएको छ । यसमध्ये चुम र नुब्री भाषा गोरखामा बोलिन्छ । उल्लिखित भाषाहरू कञ्चनपुर, मनाङ, गोरखा, डोल्पा र मुस्ताङमा बोलिने भनिएको पाइन्छ ।

हाल नेपालमा दुरा, कुसुन्डा, तिलुङजस्ता २४ वटा भाषाको अस्तित्व सडकसँगै पाली, संस्कृत र भोट भाषाहरू जटिल अवस्थामा छन् । यसर्थ नेपालको बहुभाषिक समुदायमा दोस्रो भाषा सिकाइका लागि मातृभाषाको उपयोगको बारेमा अध्ययन हुनु आवश्यक रहेको देखिन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइमा नियन्त्रित प्रकृति, आवश्यकतामुखी, ऐच्छिक र प्रायः औपचारिकता रहेको हुन्छ । यस प्रकृतिको भाषाको सिकाइमा मातृभाषा वा पहिलो भाषाको प्रभाव परेको हुन्छ । पहिलो भाषाका वाक्य संयोजन, शब्दको अर्थबोधमा भाषा रूपान्तरण, व्याकरणिक समता र व्यतिरेकी संयोजनमा पहिलो भाषाको प्रभाव परेको हुन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाले सृजनात्मक क्षमता तथा सिकाइगत सहजता प्रदान गर्दछ । अधिक मातृभाषी सिकारु भएको कक्षामा बहुभाषी कक्षा सञ्चालन गर्ने रणनीतिलाई उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । नेपालमा केही भाषा बाहेकमा बोधगम्यता नहुने हुँदा विविधता सम्बोधन गर्ने गरी एउटै भाषा परिवारभित्र पर्ने भाषासँग सम्बन्ध स्थापित गराई सिकाइ योजना तय गर्नु पर्दछ (रिमाल, २०७१ : २०६) । बहुभाषिक समाजमा दोस्रो भाषाको अध्ययनमा मातृभाषाको उपयोगको आवश्यकतालाई नियाल्नु भाषाको सुरक्षा, भाषिक दक्षता विकास तथा भाषिक जगेर्नाको आधार पनि हो । नेपालको नेवारी भाषीले नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाको रूपमा सिक्दा आफ्नो मातृभाषाको आधारबाट सिक्न सक्ने वातावरण तयार गरिनु आजको माग तथा आवश्यकता हो । अतः दोस्रो भाषा

सिकाइमा मातृभाषाको उपयोग कसरी गर्न सकिन्छ, भन्ने विषयलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मूल उद्देश्य पहिलो भाषाका सहायताबाट दोस्रो भाषा सिकाइमा सहायता पुग्न सक्ने उपायको निर्याल गर्नुसँग सम्बन्धित रहेको छ । हाम्रो बहुभाषिक मुलुकमा प्रायः बहुभाषिक समाजको बसोबास रहेको हुँदा करिब ३२.८ प्रतिशत नेपालीले नेपाली भाषालाई नै दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्नुपर्छ । यसका अतिरिक्त ४४.६४ प्रतिशतको मातृभाषा नेपाली नै हो । यसर्थ भाषाका सार्वभौमिक नियमका आधारमा भाषा सम्प्रेषणीयतालाई भाषा सिकाइको आधार बनाउनुपर्ने हुन्छ । यसर्थ यस अध्ययनमा मातृभाषाको उपयोग गरेर नयाँ भाषा सिक्न सकिन्छ भन्ने मान्यतालाई अधि सारिएको छ । मातृभाषाले स्वाभाविकै दोस्रो भाषाको सिकाइमा सकारात्मक वा नकारात्मक असर पारेकै हुन्छ । लक्ष्य भाषाको सिकाइमा मातृभाषाको प्रभावलाई निर्याल गरी आवश्यक समाधानका उपाय खोजिनु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

३. सैद्धान्तिक अवधारणा

संज्ञानवादी तथा मनोवादी अवधारणापश्चात् सिकाइ सिद्धान्तमा समाजभाषावैज्ञानिक पद्धतिले फड्को मारेको छ । पछिल्लो समयमा विकसित डेल हाइम्स (सन् १९७२) को सम्प्रेषणात्मक पद्धतिका आधारमा भाषा सिकाइमा सम्मिश्रित परीक्षण विधिको विकास भइरहेको छ । बहुभाषिक समाजमा भाषिक सामर्थ्य र दक्षतालाई आधार मानेर मनोभाषावैज्ञानिक पद्धति, समाजभाषावैज्ञानिक पद्धति र प्रकार्यात्मक पद्धतिद्वारा भाषिक परीक्षण गरिनु बढी वैज्ञानिक र व्यावहारिक रहने देखिन्छ । यसर्थ विद्यार्थीभिन्नको सिकाइ सक्षमतालाई उजागर गर्नका लागि उसको पारिवारिक वातावरण तथा व्यक्तिगत क्षमता दुवैले असर पार्छ । सिकाइ अवसरको प्राप्ति तथा उत्प्रेरणाले दोस्रो भाषा सिकाइमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहन्छ । यसर्थ यो अध्ययन दोस्रो भाषामा मातृभाषाको उपयोग सन्दर्भमा आधारित रहेको छ ।

४. अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा विषयवस्तुलाई पुस्तकालयीय अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीलाई गुणात्मक विधिद्वारा यस अध्ययनलाई सम्पन्न गरिएको छ ।

५. मातृभाषा र दोस्रो भाषा सिकाइ

मातृभाषाले दोस्रो भाषा सिकाइमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपबाट प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । पहिलो भाषा सिक्दा सिकारुको मस्तिष्क भाषिक दृष्टिले रिक्तो हुन्छ, तर दोस्रो भाषा सिक्दा त्यो सुविधा सिकारुलाई प्राप्त हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७० : ५) । नेपालमा बहुभाषिक स्थिति

रहेको हुँदा दोस्रो भाषा सिकाइलाई दिगो तथा प्रभावकारी बनाउन मातृभाषाको उपयोग सम्बन्धी ज्ञानको विकास हुनु आवश्यक देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणनालाई आधार बनाउने हो भने नेपालमा २०५८ मा ९२ भाषाहरू रहेकोमा २०६८ मा १२३ भाषाहरू रहेको देखिन आउँछ। दस वर्षको अन्तरालमा ३१ भाषा थपिएका छन् (लामिछाने, २०७१ : १)। भाषा आयोगले हालै ६ वटा भाषा थपिएको विवरण पेश गरेको कुरालाई माथि पृष्ठभूमिमा उल्लेख गरिएको छ। यसर्थ यी सबै भाषाभाषीले मातृभाषापछि अन्य भाषाको सिकाइमा कसरी सहजता प्राप्त गर्ने भन्ने विषयको खोजी अत्यावश्यक हुन्छ।

बालकले घर परिवार वा पालनपोषण गर्ने मानव समुदायसँग रहेर शारीरिक, मानसिक विकाससँगै प्राप्त वातावरणका आधारबाट सिकेको भाषा नै पहिलो वा मातृभाषाको सिकाइ हो। घर, परिवार वा समुदाय अर्थात् आमा-बाबाको सहकार्यबाट सिकने मातृभाषाको सिकाइमा सहजता, स्वच्छन्दता वा प्राकृतिक जिज्ञासा र अभ्यास हुन्छ। यसमा चेतन मस्तिष्कभन्दा बाल मस्तिष्कको ग्राह्य गुणले प्रभाव पारेको हुन्छ। पहिलो भाषा सिकेपश्चात् आवश्यकता, रुचि वा रहर, व्यावसायिक प्रयोजनार्थ, बसाइँसराइ, समुदायको प्रभाव, बाध्यता वा परिस्थितिले मानिसलाई मातृभाषा बाहेकका अन्य भाषाको सिक्न प्रेरित गर्छ। वातावरणीय परिस्थितिले समेत मानिसलाई दोस्रो भाषा सिक्न बाध्यकारी वा इच्छुक बनाउँछ।

बालबालिकाका लागि दोस्रो भाषा भनेको घरभन्दा बाहिर बोलिने वा उनीहरूले नबोलेको वा उनीहरूका लागि अपरिचित भाषा हो (नेपालमा बहु भाषिक शिक्षा, २०७२ : ३)। दोस्रो भाषा सिकाइमा भाषिक वातावरण पर्याप्त नहुन सक्छ। दोस्रो भाषा सिक्दा सिक्दा पहिलो भाषाको अनुभव प्राप्त भइसक्ने हुँदा पहिलो भाषाले दोस्रो भाषालाई प्रभाव पार्छ (खनिया, २०६६ : १६८)। यसर्थ दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषाको अनुभवले प्रभाव पारेको हुन्छ। २०६८ को जनगणनामा हेर्दा नेपालमा ४४.६३ प्रतिशत नेपाली भाषी रहेको हुँदा अन्य नेपालीलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा मातृभाषाको उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ। मैथिली, भोजपुरी, हिन्दी भाषीलाई नेपाली सिक्न जति सहजता हुनुपर्ने हो त्यो भन्दा गाह्रो लिम्बू, राई, गुरुङ, शेर्पा भाषीहरूलाई पर्न जान्छ। एउटै भाषा परिवारमा पर्ने भाषाहरूमा जति समानता हुन्छ त्यति अन्य भाषा परिवारमा नहुन सक्छ।

भारोपेली परिवारभित्र पर्ने भाषाका वक्ताहरूले सोही परिवारभित्रको अर्को भाषालाई दोस्रो भाषाको रूपमा सिक्दा सहजता बढी हुन्छ। यसर्थ भाषाको समानता र असमानता वा व्यतिरेकी पक्षको पहिचान गर्दै मातृभाषाका आधारमा दोस्रो भाषा सिकाइलाई सहज बनाउन सकिने देखिन्छ। नेपालको भाषिक विविधतालाई सकारात्मक सम्बोधन गरिनु सबैभन्दा उत्तम बहुभाषिक शिक्षण पद्धति हुन सक्छ। कक्षाकोठाको बहुसांस्कृतिक तथा बहुभाषिक विविधतालाई सकारात्मक सम्बोधन गर्न तलको

तालिका बमोजिमको चक्रीय पद्धतिलाई अपनाउनु सान्दर्भिक हुन्छ:

आफ्नो मातृभाषाको लिपि नभएका भाषा भाषीले दोस्रो भाषा सिकेर आफ्नो भाषाको लिपि तयार गर्न सक्ने अवस्था सृजना गर्न पनि सकिन्छ । भाषिक अनुभवको सहज अनुवाद गर्न सक्दा भाषिक सम्प्रेषणीयतामा प्राकृतिक सिकाइको निकटतम अभ्यास गर्न सकिन्छ । मातृभाषाका ज्ञान र अनुभवलाई खेल विधि, प्रश्नोत्तर विधि, आपसी अनुवाद तथा छलफल विधिद्वारा जति सहज हुन्छ त्यति पुस्तक रटेर हुन सक्दैन । यसर्थ बहुभाषिक समुदायको कक्षाभित्र बहुभाषिक शिक्षण गर्नुपर्ने विषय चुनौती होइन । यसको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न सक्दा एउटा बहुसांस्कृतिक ज्ञान आदानप्रदानको अवसर र सहज बहुभाषिक सिकाइको वातावरण बन्न सक्छ । तर, आफ्नो मातृभाषामा कुराकानी गर्दा आफ्नै साथीले जिस्क्याउने वा खिसी गर्ने पनि हुन सक्छ । तसर्थ अल्पसङ्ख्यक र बहुसङ्ख्यक सबै समुदायमा भाषिक ज्ञानको उपयोग, नयाँ भाषा सिकाइमा भाषानुवाद तथा सबैले सबै भाषाको सम्मान गर्ने वातावरण निर्माणमा शिक्षक चनाखो हुनुपर्छ । शिक्षक पनि बहुभाषिक ज्ञानकै भएमा बढी सहज हुन्छ । अतः बहुसांस्कृतिक समाजका विद्यार्थीलाई कक्षाकोठामा पढाउँदा कक्षाको विविधता सम्बोधन हुने गरी सकारात्मक उपचार खोजिनुपर्छ । यसमा भाषिक न्यायको सिद्धान्तले सकारात्मक विचारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ ।

(स्रोत : रिमाल, २०७१ : २१०)

५.१ मातृभाषाबाट दोस्रो भाषा सिकाइका प्रभावहरू

पहिलो भाषाका लिपि, रूप, वर्ण, व्याकरणगत संरचना लगायतका विषयवस्तुले दोस्रो भाषा सिकाइमा सहजता प्रदान गर्दछ । मूलतः भाषा रूपान्तरणका आधारबाट पनि दोस्रो भाषाको सिकाइमा सहजता हुन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषाको प्रकृति हेरी विभिन्न कठिनाइका क्षेत्रहरूलाई निकर्षाल गर्न सकिन्छ । पहिलो भाषाको अनुभवले पार्ने उच्चारण, वर्ण विन्यास, व्याकरण, शब्दार्थ र शैली आदि सम्बन्धी बाधालाई केलाउन सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७० : ५) । दोस्रो भाषा आर्जन भएकाले यसका लागि व्यवहारवादीका आधारमा पहिलो भाषाले मस्तिष्कमा बानीको निर्माण गराइसकेकाले

अर्को अभ्यासमा सहजता हुँदैन । पहिलो भाषाले दोस्रो भाषालाई सिकाइका क्रममा भाषिक सीपको संयोजनका आधारबाट सहजता प्रदान गर्ने देखिन्छ । मातृभाषामा पढ्ने लेख्ने अवसर पाएको विद्यार्थीमा आफ्नो मातृभाषा, सामाजिकलगायत अन्य विषयमा राम्रो सिकाइ हुने सम्भावना रहन्छ र यसको प्रभाव दोस्रो भाषा सिकाइमा पनि पर्दछ (नेपालमा बहु भाषिक शिक्षा २०७२ : ७) । यसरी हेर्दा भाषाको उच्चारण, शब्द गठन र वाक्य संरचनासम्म मातृभाषाले प्रभुत्व जमाएको हुने हनाले मातृभाषाबाट दोस्रो भाषामा अनुवादित एप्स भए सोको उपयोग गर्न सकिन्छ । यद्यपि सबै भाषाका एप्स प्राप्त गर्ने सम्भाव्यता नहुन पनि सक्छ ।

५.२ दोस्रो भाषा सिकाइका आधारभूत सिद्धान्तहरू

दोस्रो भाषा सिकाइका लागि मातृभाषा कतिपय अवस्थामा साधक त कहिले बाधक बन्न सक्छ । व्याकरणिक संयोजनमा असमानता, वर्ण व्याकरणगत असमानता व्यतिरेकी पक्ष बढी हुँदा पहिलो भाषाका कारण दोस्रो भाषा सिकाइमा बढी जटिलता हुन्छ । यसर्थ दोस्रो भाषा सिक्दा पनि भाषा सिकाइका नियमहरू उत्तिकै लाभप्रद हुने देखिन्छन् :

(क) प्रशस्त अभ्यास तथा पुनरावृत्ति

भाषा सिकाइ नितान्त भाषिक सीपहरूको सिकाइमा केन्द्रित हुन्छ । भाषा पनि अभ्यास र सिकाइको निरन्तरतामा आधारित हुन्छ । मातृभाषाको आधारमा रहेर दोस्रो भाषाका विषयवस्तुलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइका आधारबाट सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । भाषिक सीपलाई जति अभ्यास गऱ्यो त्यति बढाउँदै र परिष्कृत गराउँदै लान सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७० : ७) । सिकारुको सक्रियताविना सिकाइ दिगो र प्रभावकारी बन्न सक्दैन । जुन प्रयोजन वा उमेर समूहका लागि पनि मातृभाषा सिकिसके पश्चात् भाषा सिकाइमा मातृभाषाको आधारमा रहेर दोस्रो भाषा सिक्न अभ्यास तथा पुनरावृत्ति हुनु आवश्यक हुन्छ । सिकाइलाई मातृभाषा वा पहिलो सिकेको भाषाका आधारबाट समानता र असमानता केलाएर सचेत तुल्याउँदै प्रभावकारी तुल्यानु पर्ने हुन्छ ।

(ख) वैयक्तिक भिन्नताको पहिचान र अनौपचारिक परीक्षण

मातृभाषाको प्रभावबाट दोस्रो भाषामा धारणा विकास गर्ने सक्षमतालाई व्यक्तिगत खुबीले प्रभाव पारेको हुन्छ । सिकाइको लगाव र भुकावबाटै सिकारुमा सबलता आउने हुनाले यसमा व्यक्तिगत विभिन्नताले प्रभाव परेको हुन्छ । सिकारुको वैयक्तिक, शैक्षिक पृष्ठभूमि, सामाजिक - सांस्कृतिक - आर्थिक पक्ष, दोस्रो भाषाप्रतिको दृष्टिकोणजस्ता पक्षले प्रभाव पारेको हुन्छ (खनिया, २०६९ : १६३) । मातृभाषाका संरचनाबाट दोस्रो भाषाको संरचनासम्म पुगेर समानता र भिन्नतालाई छुट्याई असमानताप्रति बढी सजग हुने सक्षमता पनि व्यक्तिकै सिकाइ क्षमतामा निर्भर रहन्छ । यसका अतिरिक्त भाषा सिक्ने सिकारुको भाषिक पृष्ठभूमि पनि भिन्न-भिन्न भएको कारणले भाषिक

वातावरणका आधारमा उनीहरूको भाषिक क्षमतामा वैयक्तिक भिन्नता प्रष्ट रूपमा पाउन सकिन्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६८ : १२)। भाषा सिक्ने शिक्षार्थीहरूको मानसिक स्तर, रुचि, प्रवृत्ति, अभिवृत्ति र संवेगात्मक पक्ष भिन्न-भिन्न हुन्छन्। यसर्थ सिकारुको रुचिविना कोचाइएको शिक्षाले दिगो सिकाइ सम्भव हुँदैन। विद्यार्थीको सक्रिय सहभागितालाई ध्यान दिई शिक्षकले रुचिकर अभ्यासमा नयाँपन दिइरहनु उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ।

(ग) सहज अनुवाद, विधिको चयन र प्रयोगमा विविधता

दोस्रो भाषा सिकाइका क्रममा अनावश्यक पक्ष, विषय, अन्योलता आदिमा सजग रहनु आवश्यक हुन्छ। सिकारुले पहिलो भाषाको अनुभवका अमिल्दा, दोस्रो भाषामा काममा नआउने विषयले जटिलता ल्याइरहेको अवस्था भएमा सोप्रति सचेत रहनु आवश्यक हुन्छ। शिक्षार्थीले कथ्यगत र लेख्यगत परिष्कृत भाव, विचार र अभिव्यक्तिमा मात्र जोड दिनु आवश्यक हुन्छ। भाषा शिक्षणमा अनुपयुक्त, असान्दर्भिक र सम्प्रेषणहीन प्रयोग त्याज्य हुन्छन् (शर्मा र पौडेल, २०७० : ९)। यसर्थ पहिलो भाषाका सहज विषयलाई अनुवाद गर्दै लक्ष्य भाषासँग खेल विधि, श्रुति अनुवाद विधि, खेल विधि आदिको उपयोग गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। भाषा कुना विधिद्वारा कक्षामा शिक्षण गर्ने भनिएको भए पनि शिक्षकको सक्रियताविना दोस्रो भाषा तथा बहुभाषिक सिकाइमा व्यावहारिक परिवर्तन नहुन सक्छ। दोस्रो भाषा सिकाइमा पाठ्यक्रमको दायराभित्र पाठ पढाएर सक्नुपर्ने भन्ने उत्तीर्ण-अनुत्तीर्णको निर्णयात्मक परीक्षणको शैलीभन्दा प्रकार्यपरक पद्धति सान्दर्भिक र वैज्ञानिक हुन्छ। भाषाका चारवटै सीपको आपसी परीक्षण गर्ने गरी भाषिक सक्षमताको अनौपचारिक परीक्षण गर्ने तथा व्यावहारिक ज्ञानलाई परीक्षण गर्ने विधिलाई अपनाउनु प्रभावकारी हुन सक्छ।

(घ) सिकारुको रुचिमा आधारित सिकाइ

सिकारुमा सिकाइगत रुचिपूर्णताका लागि रोचक, कथात्मक, चाहनाअनुकूल शैक्षिक वातावरणको अपेक्षा हुन्छ। अतः सिकाइमा बोझिलो र पट्यारलाग्दो स्थिति आउन नदिन सचेतताको आवश्यकता हुन्छ। खेल विधि, सहभागितामूलक विधि, सहकार्यात्मक विधिबाट दमनरहित, भयरहित वातावरणमा मातृभाषाका आधारबाट दोस्रो भाषामा सिकाइलाई प्रभावकारी तुल्याउनु पर्ने हुन्छ। भाषाका प्रकार्यात्मक र सम्प्रेषात्मक विषयलाई ध्यानमा राखेर रुचिपूर्णतामा जोड दिइनुपर्दछ। यसका अतिरिक्त समाजभाषावैज्ञानिक पद्धतिका आधारमा सिकारुको सिकाइ अवस्थालाई नियाल्नु असल भाषा शिक्षकको दायित्व हुन्छ। विद्यार्थीको सिकाइ उसैको रुचिमा आधारित हुनु वाञ्छनीय हुन्छ। यदि सिकारुले साहित्यमा रुचि राख्छ भने भाषानुवाद गर्दै साहित्यिक विधाबाटै भाषा सिकाउनु राम्रो हुन्छ। यसमा सिकारुको उमेर, अवस्था, चाहना, लक्ष्य भाषा सिक्नुको अभिप्रायः आदिले भूमिका खेल्छ।

(ड) विद्यार्थी सहभागितामा जोड

भाषा सिकाइमा सिकारुको सक्रिय सहभागिता हुनु आवश्यक हुन्छ। मातृभाषाको सहायताबाट दोस्रो भाषाका विषयवस्तुलाई सहजै ग्रहण गर्न सक्ने स्थिति नरहने हुनाले अभ्यासमा स्वयम् शिक्षार्थी वा सिकारुको सक्रियता आवश्यक हुन्छ। सिकाइमा सिकारु नै प्रमुख हुन्छ। पहिलो भाषाको ज्ञानलाई लक्ष्य भाषासँग गाँसेर अनुवाद सहकार्य र सहजीकरण गर्ने पद्धतिमा सहभागितामूलक सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ। विद्यार्थीले प्रत्यक्षीकरणका आधारबाट मात्रै पहिलो भाषाको ज्ञानलाई दोस्रो भाषामा सहजै रूपान्तरण गर्न सहज हुन्छ। यसका लागि भाषिक परीक्षणको आवश्यकता पर्दछ। भाषिक प्रयोग सम्बन्धी विभिन्न कार्यहरूमा भाषा सिकारुहरूलाई सामेल गराएर उनीहरूको दक्षतालाई सही मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ (पौडेल, २०७५ : २६)। सिकाइलाई दिगो र प्रभावकारी तुल्याउन विद्यार्थीकेन्द्री तथा सिकारुमैत्री सहभागितामूलक सिकाइको आवश्यकता पर्दछ।

(च) शिक्षण विधिमा विविधता

एउटै विधि र एउटै शिक्षकले सधैं पढाइरहँदा सिकाइमा जाँगर हुँदैन। सिकारु स्वयम्ले सिकने भए पनि रुचिकर प्रक्रियाको आवश्यकता हुन्छ। सिकाइलाई प्रभावकारी तुल्याउन मातृभाषाको सहायतामा विविध विधि तथा प्रविधिको उपयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसर्थ सिकाइलाई रुचिकर र स्थायित्व दिलाउन विधिगत विविधताको आवश्यकता हुन्छ। भाषिक विविधताको सही सम्बोधन नभई दोस्रो भाषाको सिकाइ प्रभावकारी हुँदैन। स्थानीय समाजको परिवेशलाई बुझेको र जागरुक शिक्षकले मात्रै पहिलो भाषालाई दोस्रो भाषासँग जोडेर सहजै अध्यापन गर्न सक्छ। विषयवस्तु, वातावरण, विद्यार्थीको पृष्ठभूमि लगायतका पक्षमा हुने विविधता र भाषिक विविधतालाई सम्बोधन गर्न भाषा शिक्षकले सिकारुबीचको विविधतालाई ध्यान नपुऱ्याई प्रभावकारी शिक्षण गर्न सकिँदैन। कक्षामा एकभाषी, द्विभाषी, त्रिभाषी र बहुभाषी वातावरण पनि हुन सक्छ। यस्तो अवस्थामा मातृभाषाको उपयोग र लक्ष्य भाषामा सहजीकरण गर्ने गरी अनुवाद गर्ने, सिकाइको विधिमा विविधतालाई अपनाउनु सान्दर्भिक हुन्छ।

(छ) पूरक सामग्रीको उपयोग

पहिलो भाषाको ज्ञानलाई दोस्रो भाषामा उपयोग गर्ने गरी शिक्षण गर्न ठोस सामग्रीको उपयोग प्रभावकारी हुन्छ। सिकारुलाई मातृभाषाबाट अर्को भाषामा सिकाइगत प्रक्रियालाई लाभप्रद तुल्याउन फरक-फरक शिक्षण सामग्रीको उपयोगितामा ध्यान दिइनु आवश्यक हुन्छ। थप सहायक सामग्रीबाट सिकेको सिकाइले रुचिकर बनाउने हुँदा पूरक सामग्रीको उपयोगिता रहेको पाइन्छ। शिक्षकले ठोस सामग्रीलाई आधार बनाएर दोस्रो भाषा शिक्षण गर्नु बढी वैज्ञानिक हुन्छ। मूर्त वस्तु र प्रत्यक्ष धारणावस्ने वस्तुबाट क्रमशः अमूर्त चीजमा सिकारुको विचार रूपान्तरण गर्नु राम्रो हुन्छ।

(ज) सिपको एकीकृत परीक्षण अभ्यास

सिकारुले भाषिक सीप तथा व्याकरणिक अनुकरण गर्दा एकै साथ गर्नु आवश्यक हुन्छ। मातृभाषाबाट भाषाको विकासका साथमा सीपगत अभ्यासलाई सुनाइसँगै बोलाइलाई अभ्यास गराउनु बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ। जसरी पढाइको बोलाइ र उच्चारणसँग सम्बन्ध हुन्छ त्यसरी नै बोलाइ र उच्चारणसित वर्णविन्यास र शब्दविन्यासको अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६८ : १५)। शिक्षणकार्यमा सबै सीपलाई एकसाथ प्रयोग नगरी भाषा शिक्षण र गर्न सकिँदैन। तर, परीक्षण र अभ्यासमा सबै सीपलाई एकै पटक प्राप्त गर्ने अभिष्ट राख्नु असान्दर्भिक हुन्छ।

(झ) निरन्तर मूल्याङ्कनको उपयोग

सिकारुको सिकाइमा सही वा गलत सिकाइ कसरी भइरहेका छन् भन्ने कुराको लेखाजोखा निरन्तर अभ्याससँगै हुनु आवश्यक हुन्छ। अभ्यासद्वारा सिकारुका त्रुटिलाई निराकरण गर्दै सही सकारात्मक सिकाइतर्फ प्रेरित गर्नु पर्दछ। पुनः शिक्षण, पुनः सुधार, पुनः अलोकनका कार्यमा सिकारु र शिक्षकको सक्रियता आवश्यक हुन्छ। सिकारु स्वयम्ले मातृभाषा र दोस्रो भाषाको सिकाइमा आत्ममूल्याङ्कन गर्दै अधि बढ्न पनि सक्छ। यसर्थ सिकाइमा मातृभाषाको ज्ञान र सिपलाई लक्ष्य भाषासँग जोडेर सिकने पद्धतिमा त्रुटि विश्लेषण गर्दै निरन्तर तथा उपचारात्मक मूल्याङ्कन विधिलाई अपनाउन सकिन्छ।

६. दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाको उपयोगका तरिकाहरू

दोस्रो भाषा सिक्दा सिकारुले मूलतः मातृभाषाको तुलनामा दोस्रो भाषालाई बढी प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ। यसका लागि निम्न उपायहरूलाई विभिन्न मान्यता, विद्वानका मतबाट सारमा केलाइएको छ :

- प्रथमतः मातृभाषामा बढी अभ्यास गराउँदै र दोस्रो भाषा प्रयोगतिर अनुराग बढाउने
- मातृभाषाका अनुभवलाई दोस्रो भाषामा रूपान्तरित गराउन खेल, अनुवाद, कुराकानी, छलफल, विशेष समारोहबीचमा सांस्कृतिक विचार र कथा, लोककथा आदिको साटासाट गर्ने
- सिकारु - सिकारु, शिक्षक - शिक्षक, शिक्षक - प्रशासन, शिक्षक - विद्यार्थी - विद्यालय, नीति - व्यवहार, समाज - राजनीति - शिक्षा तथा अवसर - चाहना - प्रयोग यी आपसी सम्बन्धका आधारमा पहिलो र दोस्रो भाषाका बीचको सम्बन्ध स्थापित हुने
- शिक्षण सिकाइका लागि कक्षमा सिकाउँदा पृथक भाषिक पृष्ठभूमिका बालकमा मैत्रीपूर्ण भावमा मिलन गराउँदै सक्रियता तुल्याउने
- व्यावहारिक, कार्यकलापमुखी, सामाजिकीकरणमा जोड दिँदै सरलबाट जटिलताको क्रममा जाने
- भाषिक अनुभवलाई आपसमा अन्तर्क्रिया गर्दै खेल विधि, खोज विधि, भाषिक संरचनागत

- फरकता पत्ता लगाउने विधिसम्म पुगेर छलफल गर्ने, गराउने
- कतिपय लिपि नभएका भाषाहरूलाई लेख्य लिपिका रूपमा मातृभाषा वा जानेको भाषाबाटै भए पनि सिकाइमा हतोत्साहित हुन नदिने
 - पाठ्यक्रम बनाई पूरा गर्नेपने अवैज्ञानिकता लाई छोडेर प्रकार्यपरक तथा सम्प्रेषणात्मक पद्धति अपनाउने
 - व्यतिरेकी विश्लेषण र त्रुटि विश्लेषण पद्धतिका आधारमा मातृभाषाका संरचनात्मक र अन्य व्याकरणिक संरचनामा अभ्यास गराउँदै भाषिक सीपको क्रमिक प्रयोगमा जोड दिने
 - गीत, सङ्गीत, साहित्य वा अन्य रुचिकर संस्कृतिबाट सहजीकरण गर्दै भाषा अनुकरण गर्ने

माथि उल्लेख गरेका तौरतरिका लगायत अन्य भाषा शिक्षणका विधिलाई पनि अवलम्बन गर्न सकिन्छ। भाषा शिक्षणमा प्रयोग गर्ने निर्देशनात्मक शिक्षण जसबाट वर्णविन्यासगत मानक पक्षलाई सिकाउन प्रयोग गरिन्छ। वर्णनात्मक विधिद्वारा भाषाको कथनात्मक पक्षको विकासमा सुनाइ सीपसँगै विकास गर्न सकिन्छ। मातृभाषाको आधारबाट सिर्जनात्मक शिक्षण तथा रूपान्तरणको अभ्यास गराउन सकिन्छ। आफ्नै क्षेत्रका भाषा सिक्न जति सजिलो हुन्छ त्यति देशबाहिर जाँदा सहज हुँदैन। सामीप्य वा निकट सम्बन्ध र सिकाइप्रतिको चासोले उदाहरणका रूपमा नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्नुपथ्यो भने पनि, भाषा परिवार समान नभए पनि सिकाइमा ठूलो असर पाउँदैन (भट्टराई, २०७४ : ६५)। गीत, सङ्गीत, चित्रकला आदिले सिकारुको रुचिअनुसार भाषा शिक्षणमा सहायता पुग्ने देखिन्छ। कतिपय जीवन गाथालाई, कथात्मक रूप दिँदै जाँदा भाषाको सिकाइमा सहजता हुने देखिन्छ। यसमा पनि आगमनात्मक पक्षबाटै मातृभाषाको ज्ञान लक्ष्य भाषामा हस्तान्तरण गर्ने अभ्यासमा जोड दिनु आवश्यक हुन्छ। समस्या समाधान तथा कार्यमूलक अनुसन्धानका आधारमा प्रदर्शनात्मक र दक्षता प्रदर्शन विधिलाई उपयोग गर्न सकिन्छ।

७. व्यवहारवादी र मनोवादी धारणा

भाषा सिकाइमा व्यवहारवादी तथा मनोवादी मान्यताका आधारमा समेत सिकाइगत सहजता र जटिलताले प्रभाव पारेको हुन्छ। भाषा सिकाइको व्यवहारवादी सिद्धान्तले मनोविज्ञानको उत्तेजना प्रतिक्रियाद्वारा सिकाइ हुने प्रक्रियाको पुष्टि गर्दछ। यस सिद्धान्तको मनोविज्ञान, शिक्षाशास्त्र र भाषा शिक्षणमा निकै प्रभाव परेको पाइन्छ (न्यौपाने, २०६४ : ३३)। मनोवादीहरूका अनुसार मानव-मस्तिष्कमा भाषा सिक्ने क्षमता जन्मजात रूपमा विद्यमान रहन्छ, बालकको मस्तिष्क सृजनशील हुन्छ र स्वतन्त्र वातावरणमा नै ऊ भाषा सिक्न सक्दछ। व्यवहारवादी र मानसवादीहरूमा सैद्धान्तिक भिन्नता छ (बन्धु, २०७३ : २९२)।

यसरी हेर्दा सिकाइगत अवधारणामा समानता छ भन्ने नभएपनि सिकाइलाई व्यावहारिक तुल्याउन

भाषा सिकाइका सिद्धान्तले भूमिका खेलेको पाइन्छ। दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाले सिकारुको लगावका आधारमा प्रभाव पार्छ। बच्चाले सिकेको मातृभाषाको प्रभावमा दोस्रो भाषाले सचेतताको रूपमा सिकाइ हुन सक्ने सम्भावना परिपक्वका तुलनामा कम हुन सक्छ। तर, सिकारुको रुचि, चाहना र बाध्यताले सचेत रूपमा सिकने सिकाइ भएको हुँदा पहिलो भाषाको अनुवादात्मक अभ्यासबाट दोस्रो भाषाको ज्ञान दिगो र प्रभावकारी हुन सक्छ। यसका लागि सिकारु पहिलो भाषामा पनि जानकार हुँदा बढी सहज हुन्छ। यदि त्यसो भयो भने दोस्रो भाषा सिकेको कारण पहिलो भाषा पनि बिर्सने सम्भाव्यता कम रहन्छ।

७.१ दोस्रो भाषा सिकाइका प्राविधिक पक्षहरू

पहिलो भाषाका दोस्रो भाषासँग मेल नखाने सिकारुका अनुभव नै सिकाइका त्रुटि हुन पुग्छन्। पहिलो भाषाको अध्यस्तताको कारणले दोस्रो भाषा सिकाइमा अप्ठ्यारोपना महसुस हुने हनाले सजगता र सचेतनाको आवश्यकता उत्तिकै रहने देखिन्छ। पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका विशेषता समान छन् भने दोस्रो भाषा सिकाइ सरल हुन्छ तर विशेषता असमान छन् भने दोस्रो भाषा सिकाइ जटिल हुन्छ (ढकाल र खतिवडा, २०६८ : ७)। यसर्थ दोस्रो भाषा शिक्षण गर्दा पहिलो भाषाको संरचनागत, वर्ण, व्याकरणगत समानता खोज्नु आवश्यक हुन्छ। त्रुटि क्षेत्र केलाएर समस्या समाधानमुखी चरणमा गएर अध्यापन गर्न सकिन्छ। मातृभाषाबाट दोस्रो भाषा सिकाइमा सबैभन्दा सहजता प्रदान गर्ने प्रक्रिया भन्ना साथ भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीपको क्रमिकतालाई नियाल्नु पर्ने हुन्छ। विशेष गरेर सुनाइ र बोलाइ सीपमा अभ्यास र पुनरावृत्ति गराउँदै शिक्षण गर्न सकिन्छ। मातृभाषा र दोस्रो भाषाका व्यतिरेक पक्ष र समान पक्षको निकर्षण गरिनुपर्दछ। मातृभाषाबाट अर्थबोध गरेर सिकिने दोस्रो भाषामा अनुकरण गर्दै गएका सिकाइमा सहजता हुन्छ। यस कार्यमा मूलतः सुनाइ शिक्षणलाई जोड दिएर बोलाइमा अनुकरण गर्दै जानुपर्ने हुन्छ।

सिकाइका क्रममा एउटा भाषाले अर्को भाषालाई विस्थापन गरिनुहुन्छ। सिकिसकेको भाषाले अर्को भाषा सिकन सहयोग गर्छ भन्ने बुझ्नु जरुरी छ। एउटालाई अर्काको तालमेल गर्दै लैजान सके सहजता बढ्न जान्छ (अधिकारी, २०७२ : १०१)। तसर्थ मातृभाषाले अर्को भाषा सिकाइमा सहजता दिलाउने आफैँ विस्मरणमा पुग्ने स्थिति पैदा गर्ने होइन। नीतिगत आधारबाट हेर्दा एउटा भाषाले अर्को भाषा सिकाइमा सहकार्यात्मक सहयोग गरिनुपर्दछ।

जबसम्म विद्यार्थीहरूमा आधारभूत रूपमा भाषिक क्षमताको विकास हुँदैन, तबसम्म मातृभाषा र नयाँ भाषालाई सँग-सँगै प्रयोग गर्दै लैजानु पर्दछ। यसरी बालबालिकाहरूले आधारभूत तहका सुरुका कक्षाहरूमा सुरुका कक्षाहरूमा दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरूमा साक्षरता सीप र साथै उनीहरूमा यसको कसरी प्रभावकारी प्रयोग गर्ने भन्ने बारेमा राम्रो बुझाइको विकास हुन जान्छ।

(स्रोत : नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा, २०६७ : ४)

पहिलो भाषाबाट नै बालकले अर्को भाषा सिक्न सहजता हुन्छ । आवश्यकताअनुसार उसले एकभन्दा बढी भाषा सिक्नुपर्ने हुन्छ तर एउटालाई अवरोध गरेर अर्को भाषामा फड्को मार्ने खालले कुनै अर्को भाषालाई प्रोत्साहित गरिनु हुन्न (अधिकारी, २०७२ : १०२) । यसर्थ पहिलो भाषाले दोस्रो भाषालाई सहजता तुल्याउँदा पहिलो भाषामा नै असर नपरोस् भन्नका लागि उपयोग हुनुपर्छ तर असर हुनुहुन्न । मातृभाषाले दोस्रो भाषा सिकाइमा अनुभवका आधारबाट सहायता पुग्छ । भाषा र व्याकरणलाई एकै साथ सिकाइको अभ्याससँगै लैजानु आवश्यक हुन्छ । फरक-फरक भाषिक पृष्ठभूमिबाट आएका बालबालिकाहरूको भाषिक आवश्यकता फरक-फरक हुने गर्दछ जसको कारण भाषा शिक्षणमा समस्या देखा पर्न सक्छ । भाषा शिक्षण विषयवस्तुको शिक्षण नभई भाषाको मानक रूप सुन्ने, बोल्ने, पढ्ने र लेख्ने सीपको शिक्षण हो (निरौला, २०७४ : १९४) । बहुभाषिक समाजलाई उपयुक्त पाठ्यक्रमका आधारबाट सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । यसका लागि भाषिक त्रुटिलाई केलाएर समस्या हलमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

७.१.१ नीतिगत समस्या र जटिलताहरू

प्रस्तुत गरिएका विविध विधि तथा प्रक्रियालाई अवलम्बन गर्ने स्पष्ट दिशा निर्देशको आवश्यकता छ । नेपालमा धेरैजसो नागरिकलाई बहुभाषिक बन्ने अवसर तथा आवश्यकता दुवै भइरहँदा पनि उचित व्यवस्थापन, प्रोत्साहन, प्रयोगगत क्षेत्रको अभाव रहेको पाइन्छ । सबैजसो नेपालीहरू बहुभाषिक बन्नमा जति रुचि राख्छन् त्यति भाषा सिकाइको नीतिगत र कानुनी पहल भएको पाइँदैन । मातृभाषाको उपयोगले भाषा सिकाइमा सहजता मात्र नभएर जटिलता पनि व्यहोर्ने परेको हुन्छ । जस्तै लिम्बू भाषीले नेपाली सिक्न या त तामाङ, राई आदि भाषा बोल्ने वक्ताले नेपाली भाषा सिक्न आदरगत त्रुटिले प्रभाव पारेको हुन्छ । भोटचिनिया वर्गका भाषाभाषीले भारोपेली वर्गका भाषालाई दोस्रो भाषा सिक्दा जटिलता उत्पन्न हुन्छ । नेपालमा बोलिने अनेक मातृभाषाका वक्ताले नेपाली बोल्दा आफ्नै मातृभाषाका व्याकरणमा नेपाली भाषाका शब्दहरूलाई जोडेर बोलिहेर्छन् । उच्चारणदेखि लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल पक्ष आदि व्याकरणिक सन्दर्भमा आफ्नै मातृभाषाको नियमलाई झल्काउँछन् (पोखरेल, सन् २०१७ : २२०) । स्रोत साधनका पर्याप्त व्यवस्था, भाषाविज्ञसँगको सल्लाहविना राजनैतिक हाबीले पनि समस्या अझै जटिल बनेको भान हुन्छ । संघीय समाजको विकाससँगै दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाको उपयोगिताको आवश्यकता बढ्दो क्रममा जानुपर्ने चाहिँ हो । यद्यपि भाषा सिकाइका क्रममा प्रशासनिक, शैक्षिक तथा व्यावहारिक अप्ठ्यारा हुने हुँदा केन्द्रमा भनिए जस्तो स्थानीय क्षेत्रको वातावरण हुँदैन । यसका लागि समन्वय र सहकार्यात्मक सुझको विकास गराउनु सरोकारवालाको दायित्व हो ।

द. निष्कर्ष

भाषा शिक्षणका लागि शिक्षकमा आवश्यक तालिम, स्रोत साधनको पर्याप्तता, अभ्यासको वातावरण, उपयुक्त शिक्षण वा पठन सामग्रीको उपलब्धताले प्रभाव पारेको हुन्छ। अनुवादयुक्त भाषा पाठ्यपुस्तक र पाठ्यक्रमको आवश्यकता उत्तिकै रहन्छ। भाषाका ध्वनि, वर्ण, उच्चारण तथा वर्णविन्यासगत संयोजनको उपलब्धताले दोस्रो भाषा सिकाइमा रुचि बढाउन सक्नुपर्छ। सिकारुका कठिनाइ स्तर, क्षमतालाई बोध गर्न सक्ने पेसागत दक्षता भएको शिक्षकले मात्र मातृभाषाको उपयोग गर्दै दोस्रो भाषा सिकाउन सक्ने देखिन्छ। नेपालको परिवेशमा नेपाली भाषी होस् या अन्य मातृभाषा भएका नेपाली हुन् तिनलाई नेपाली भाषाको व्यावहारिक ज्ञानको खाँचो पर्दछ (भट्टराई, २०७४ : ६४)। दोस्रो भाषा सिकाइलाई पहिलो भाषाका वर्ण, लिपि, व्याकरण, वाक्य गठनका विषयबाट समानता र असमानता पहिल्याई प्रभावकारी बनाउन सक्ने देखिन्छ। अडियो, भिडियोजस्ता प्राविधिक सामग्रीको प्रयोग गर्दै सिकाइलाई प्रभावकारी तुल्याउन सकिन्छ। सिकाइका लागि प्रशस्त वातावरण प्रदान गर्दै सुनाइ र बोलाइलाई बढी प्राथमिकता दिनुपर्छ। शिक्षक तथा सिकारुमा सकारात्मक विचार र भाषिक न्यायको विकास नभई लक्ष्य भाषा सिकाइमा जागरण हुन सक्दैन। सिकाइप्रति सिकारु सकारात्मक नभई लक्ष्य भाषा सिकाउन सम्भव हुँदैन। क्रमशः पढाइ र लेखाइतिर आकृष्ट गराउँदै दोस्रो भाषा सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ। यस्तो सिकाइमा द्विभाषिक शिक्षाको आवश्यकता पनि उत्तिकै रहन्छ। सम्भव भएसम्म दोस्रो भाषीका वक्तासँग सङ्गत, खेल, मनोरञ्जन, हेलमेल र सामाजिक अन्तर्क्रियामा सहभागिता बढाउँदै जानु प्रभावकारी सिकाइको तरिका बन्छ। भाषा अनुवादक यन्त्रको उपयोग गर्नु अबको प्राविधिक आवश्यकता पनि हो।

मातृभाषासँग सहकार्य गर्दै आपसी विचार विनिमय गर्दै दोहोरो अन्तर्क्रिया गर्ने वातावरणको आवश्यकता उत्तिकै रहन्छ। रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका, चित्र तथा वस्तु वर्णन, सांस्कृतिक वातावरणको घुलमिलबाट पनि भाषा सिकाइमा प्रभाव पर्छ। सिकारुले भाषा सिकाइमा विभिन्न प्रयत्न र भूल गर्ने हुँदा भाषिक सीप र व्यवहारलाई निरन्तर परीक्षण तथा पृष्ठपोषण दिइनु आवश्यक हुन्छ (पौडेल, २०७५ : ३३)। पहिलो भाषामा मनमनै भित्रभित्रै अनुवाद गरेर सिकारुले दोस्रो भाषामा आफूलाई रूपान्तरण गर्दछ। यसका लागि अभ्यासात्मक तथा अन्तर्भाषिक क्रियाकलापमा बढावा दिनुपर्छ। वर्तमान समयमा विकसित निरन्तर मूल्याङ्कनका क्रममा सिकाइलाई सुधार गर्दै जानु पनि आवश्यक हुन्छ। निराकरणात्मक, प्रोत्साहनमूलक र सबलीकरणयुक्त शिक्षणबाट सिकारुले मातृभाषाको उपयोग गर्दै दोस्रो भाषा सिकाइमा सहजता महसुस गर्नुपर्दछ। सहकार्यकलाप एवम् व्यावहारिक यात्रा, भेला, छलफल, खेल, भ्रमण आदिले समेत दोस्रो भाषा सिकाइमा सहजता प्रदान गर्दछ। यसर्थ अनुवाद र अनुदित सामग्रीको सहायताले दोस्रो भाषा सिकाइमा मातृभाषाको उपयोग गर्दै जानु आवश्यक हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज. (२०७२). *बालशिक्षा, भाषा र भाषा शिक्षण. शिक्षा*, ३१(२). भक्तपुर: शिक्षा मन्त्रालय.
- खनिया, बुद्ध. (२०६६). *दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको सिकाइ. सम्प्रेषण*, ६. काठमाडौं: नेपाली भाषा शिक्षा विभाग.
- छवटा नयाँ भाषाको पहिचान. (२०७६, कार्तिक २९). *गोरखापत्र*. काठमाडौं: गोरखापत्र संस्थान.
- ढकाल, शान्तिप्रसाद र खतिवडा, तीर्थराज. (२०६८). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*. काठमाडौं: शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि.
- निरौला, हरिप्रसाद. (२०७४). नेपाली भाषाको विकास र सिकाइ प्रक्रिया. *शिक्षक शिक्षा*. भक्तपुर: शिक्षा मन्त्रालय.
- न्यौपाने, महेश्वर. (२०६४). भाषा सिकाइका प्रमुख सिद्धान्त. *सम्प्रेषण*, ४, काठमाडौं: नेपाली भाषा शिक्षा विभाग.
- पोखरेल, माधवप्रसाद. (सन् २०१७). सिकारुलाई नेपाली पढाइ किन अप्ठ्यारो हुन्छ?. *गिप्पन*. काठमाडौं: भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग.
- पौडेल, माधवप्रसाद. (२०७५). *भाषिक परीक्षण*. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार.
- बन्धु, चूडामणि. (२०७३). *भाषाविज्ञान*. ललितपुर: साभ्ना प्रकाशन.
- भट्टराई, रमेश. (२०७४). विश्वव्यापीकरण र नेपाली भाषा शिक्षण. *प्रज्ञा* ११६, (२). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- भाषा आयोग. (२०७४). *भाषा आयोगको प्रतिवेदन*. काठमाडौं: भाषा आयोग.
- भाषा विकास केन्द्र. (२०६७). *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा*. काठमाडौं: भाषा विकास केन्द्र नेपाल.
- रिमाल, डिल्लीराम. (२०७१). *सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन*. काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय.
- लामिछाने, कपिलदेव. (२०७१). नेपालको भाषिक अवस्था. *प्रज्ञा* ११०. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद. (२०७०). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*. काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार.
- शिक्षा मन्त्रालय. (२०७२). *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा*. भक्तपुर: शिक्षा मन्त्रालय.

Overview of Research Methods in Social Science Research

Dr. Buddhi Man Shrestha
Lecturer Tribhuvan University

Abstract

Research is a systematic and organized effort to investigate on specific problem that needs a solution. The whole process of research is ranging from the philosophy of the research to the findings of the research. The research method is a crucial part of survey research. There are mainly two approaches i.e. inductive and deductive for theory building and testing discussed in the contemporary literature of social science research. The research design is constructed for the collection, measurement and analysis of data. The data are collected based on qualitative, quantitative and mixed method. The collected data are categorized into nominal, ordinal, interval and ratio scale for measurement of identified variables. The categorical data are analyzed based on descriptive and inferential statistics.

Key Words: Optical Fibre, coupling components, fibrosopes, sensors, photonic communicators.

1. Introduction

The basic concepts of a field of study are primarily related to the subject-matter of the field. In social science research, the identification of subject matter of field of study is crucial for the survey research. The particular field of study grows up with a specific subject-matter and a methodology. The field of study is related to the academic concentration or discipline. The methodology is essential part to conduct the research in any discipline. It is a specific logical procedures or techniques, which helps to identify and select the method, determine process and analyze information about research topic. To fulfill such logical status, the concept of research methodology has developed for social science research.

There may have number of issues in the society, which is known as immature problem. When it became matured, it will be problem. The problem refers to gap between existing situation and desired situation. The research is done to bridge the gap. Therefore, research problem should be determined with conceptual and mental clarity about the subject matter (university and school teacher should make the subject-matter researchable by

connecting theory and societal problem). Then, researcher can do the research to find the solution. Research is a systematic and organized effort to investigate on specific problem that needs a solution. In other word, it is an organized, systematic, data based, critical, scientific inquiry or investigation into a specific problem, undertaken with the objective of finding answer or solution to it. In fact, research has undertaken for two different purposes i.e. applied research and pure or basic research (Wolf and Panta, 2005:6). Applied research is done to solve a currently existing problem in the work setting. The basic research is done to add or contribute to the general body of knowledge. In social science research, the applied research is important to find solutions that can be implemented to rectify the problem situation.

The whole process of research is ranging from the philosophy of the research to the findings of the research. The philosophy of scientific research, in social science context, signify the general and fundamental problems. It is because that the scientific research starts with the formulation of a problem. The findings is derived based upon the information gathered as a result of the methodologies. The emphasis of this paper is focused more on the research in various aspects of research. It is organized into six sections considering social science survey research.

First, I have discussed about inductive and deductive approach to come into conclusion of research process. Second, I have attempted to analyze the research design. Third, discusses on quantitative and qualitative research methods in various aspects research. Fourth, discusses on some measurement process of responses. Fifth, I have discusses on data analysis tools and techniques to draw conclusion and to find solution. Finally, I have summarizes this essay as conclusion.

1.1 Inductive Approach

There are mainly two approaches for theory building and testing discussed in the contemporary literature of social science research. They are known as inductive and deductive approach. In research process of inductive approach, researcher deduce the general statement for the further elaboration of ideas from particular events on the basis of what is known. In this approach, knowledge is enhanced through gathering individual facts. The fact may be derived from the observation, evidence and analysis,

In inductive approach of research, an objective fact means a truth that remains true everywhere, independently of human thought or feelings. It is a value free approach,

known as objectivism. Objectivism is an ontological realm of objects and facts that exists independent of the mind. The researcher examine a particular aspect of social life and derive our theories from the resultant data. So, this is known as theory building process because research comes before theory.

1.2 Deductive Approach

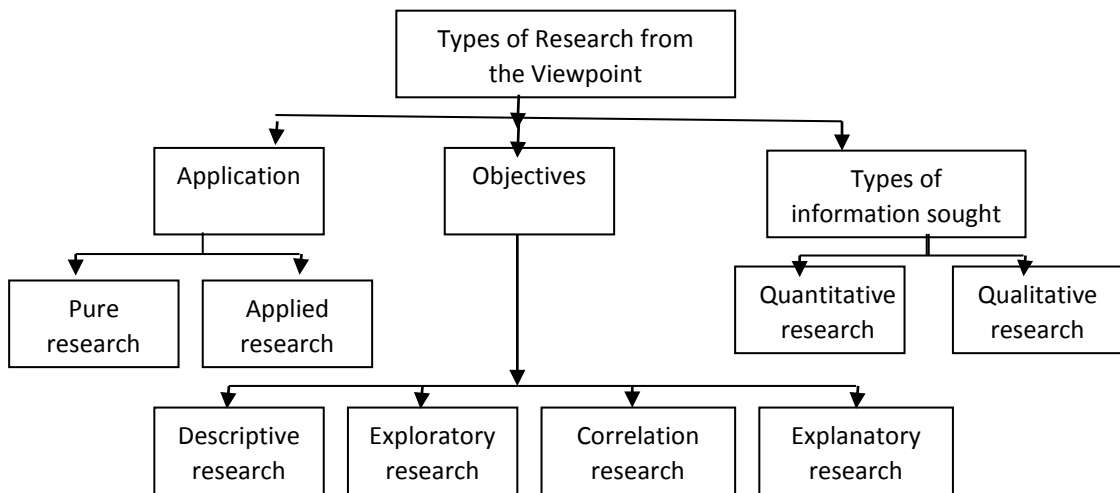
In deductive approach, the researcher need to deduce the conclusion like formal system of propositional calculus. In this approach, first researcher might consider a general picture of social life and then research a particular aspect of it to test the strength of theories, i.e. theorizing comes before research. The researcher derive or draw conclusion from some mathematical data or a fact, which is concerned on valid or invalid of conclusion rather than true or false. A deductive argument is valid if and only if the truth of the conclusion actually does follow necessarily the premises and (consequently) its corresponding condition is a necessarily truth. If a deductive argument is not valid then it is invalid. In addition to this, deductive-inductive or inductive-deductive approach also taken as research approach.

In this research process, researcher need to do empirical work and collect data from given set of statements which initiates, refutes or organizes the theories and then enables to understand or explain the observation. Such statements may be of universal type or of particular type. Thus, both inductive and deductive approaches are equally important to find the solution in research problem. In this regard, a research design has to be cleared and determined what information most appropriately answers specific research questions and how?

2. Research Design

The research design should be determined based on the research problem and nature of data. *The research designs are plans and the procedures for the research that span the decisions from broad assumptions to detailed methods of data collection and analysis* (Creswell, 2009:03). It is a blueprint for the collection, measurement and analysis the data. The data may be of quantitative and/or qualitative, which is collected based on philosophical worldviews. The worldviews refers to research paradigms (Creswell, 2009:03), which holds by the researcher based on the nature of research. *'A paradigm is an accepted model or pattern' for further research and at the same time it is an object for further articulation and specification under new or more stringent conditions'* (Khun, 1970:295). The discipline area of research determine the worldviews according

to which researcher determines the methods of data collection such as quantitative (positivist), qualitative (non-positivist) and mixed (pragmatic). In this regard, some philosophers argue that methods do, and ought to, give theoretical advice, but they do not, and ought not, give heuristic and practical advice (Sharkar, 1983:149). It is simply algorithmic in nature which should be scientific. A research paradigm describes a flexible set of guidelines that connects two fundamentally opposite poles of the research: theoretical paradigm (conceptual framework) and methods for collecting empirical data. The research paradigm from the research type's viewpoint is categorized as its application, objectives and sources of information given in following chart and analyses the quantitative and qualitative paradigm.

2.1 Quantitative Research Paradigm

The quantitative research paradigm is consideration of the epistemological knowledge in the context of validity, and scientific methods of research. The epistemology helps to explain the nature of knowledge and how it can be acquired. The quantitative data is collected for theory testing deductively. In social science research, the valid knowledge to be in general is shaped by culture and society (Jhon and Carl, 2000:16) However, scientific knowledge does not represent the totality of knowledge; it is just addition to, as the process shaping key stakeholders. All knowledge comes from experience; experience ultimately resolves itself into sensations; the latter, combined by the laws of association, constitute our knowledge of the world (William, 1941).

Epistemology is the branch of philosophy, the theory of knowledge, which studies the nature of knowledge, its method, validity, reliability and scope from which other

knowledge can be derived and facts can be explained through the quantitative information. The study of epistemology is useful for different applications like to determine whether a researcher knew a particular fact before taking a specific research study, the system of ways of knowing. In quantitative research paradigm, we collect the empirical data of past activities to prove facts. So it is known as positivism. Positivism is a philosophy which holds only authentic knowledge based on actual sense of experiences, where metaphysical experiences is avoided. So this approach focuses on experimentation and empirical observation to collect information. The information collected on the basis of past empirically accepted fact data and analyses deductively by testing of hypothesis. The nature of quantitative data are as follows.

- ◆ Data represented numerically
- ◆ Analysis through statistical techniques
- ◆ Replicable, collection of facts
- ◆ Often “broad” rather than “deep”
- ◆ Frequently using survey questionnaires
- ◆ However, experiments, observation and interviews can also allow construction of quantitative data
- ◆ Philosophical underpinnings: (post-) positivism and logic of deduction The quantitative data are collected for
- ◆ Hypothesis and theory testing
- ◆ Generalizing / making predictions based on a sample to a population
- ◆ When we want numeric answers: To answer “how many/how much and the like?”

Quantitative research is defined as the systematic scientific investigation of quantitative properties and phenomena and their relationship. This method is used to gather quantitative data, based on hypothesis or theory, dealing with numbers and anything that is measurable. This method is also known as statistical methods. It keeps subjective element away from the field of social science research. The quantities and magnitudes of data measured, assessed, and interpreted in mathematical numbers or statistical manipulation. In other word, the data analyses on the basis of symbols or mathematical expression to derive inferences. This method concerned with assessing of co-relations between and among variables such as income, expenditure, production, weight, height, age, sex, length etc. This method is known as variable oriented method. The variable is of dependent and independent.

The nature of data is categorizes into facts and opinions. The information having

objective reality is called fact data whereas the opinion is a view or judgment formed in the mind which depends on the people's attitudes, intentions, knowledge and motives. The sources of data are classified into primary and secondary. The primary data is an original data which are collected through interviews, questionnaires, observations or experiments to meet the research objective. The secondary data sources may be internal or external which are already published in books, periodicals, reports etc.

A software package of SPSS (Statistical Package for Social Science) is typically used to analyze the collected data. It is a powerful statistical analytical tool and data management system. It provides a powerful statistical and data management system in a graphical environment using descriptive menus and simple dialog boxes to do most of the work.

2.2 Qualitative Research Paradigm

The qualitative research paradigm is the consideration of the ontological knowledge broadly in the context of metaphysical research phenomenon. The ontological knowledge is developed based on beliefs about reality, the nature of being, and the world. The philosophy of ontology is dealing of fundamental things which are existed in the society. The ontological knowledge refers to the objectivism and constructivism. In ontological objectivism, there exists an organization as the tangible object. Organization has rules and regulations and it adopts standardized procedures with mission statement. This theory of objectivism incorporates a commitment to objectivity of object. The object exists; it's true or false is meaningless. Only proposition have truth values. Constructivism holds the opposite view of objectivism, in which only reality we can know which is represented by human thought. Reality is independent of human thought, but meaning or knowledge is always a human construction. Therefore, from the metaphysical point of view, constructivism asserts the social phenomena accomplished by social actors. Social phenomena and its meaning existed independently. To analyze such phenomenon, research methods developed.

Qualitative research method is used for ontological research paradigm. It is a set of interpretive practices, privileges no single methodology over any other. It is a field of inquiry applicable to many disciplines and subject matters in which many things can be done at the same time. The data is collected for the theory development or generation inductively. For example, grounded theory. The researchers aim is to gather an in-depth understanding of human behaviour and the reasons that govern such behaviour. They investigate why and how of decision making, not just what, where, when. They

themselves involved in the survey process such as construction of social reality, cultural meaning; focus on interactive process, event; authenticity, value based, situational constrained; few cases, subjects; thematic analysis. In such a way the information is collected and estimate the commonalities inductively through the inferential statistics. It is related to phenomenism which confined the human perception and experience knowledge by senses.

There are various approaches in research process such as grounded theory (empirical), case study (in-depth study of an event), ethnographies (observations). For such investigation, smaller but focused samples are more often needed, rather than large random samples. Explanatory and exploratory interpretations are the key approaches of this research method.

- **Grounded Theory:** Grounded theory is a systematic qualitative research methodology in the social sciences emphasizing generation of theory in the process of conducting research. The certain idea emerges or come out during the courses of activities that are analyzed in this theory. It is an inductive type of research. This theory uses for a variety of data sources, including quantitative data, review of records, interviews, observation and survey. The process of research is not started by researching and developing the hypothesis; it starts with data collection, using various methods. Then, coding of collected data and grouping into similar concepts in order to make them more workable. The categories are the basis for the creation of theory, or hypothesis. It is based on phenomenon. It is the fact that data collection and data analysis are undertaken simultaneously and not sequentially as in many traditional methods
- **Case Study Method:** P. V. Young define that "case study method may be defined as an all inclusive and intensive study of an individual in which the investigator brings to bear all his skill and methods, or systematic gathering of information how he or she functions as a unit of society". Case studies, in general, are designed to document the issues occurring in the practice as part of the outcomes of the implementing policy, plan or strategies. This method is appropriate if the researcher define topics broadly, covers contextual conditions and multiple source of evidence as well as tries to attribute causal relationship.
- **Ethnographic Method:** This is an anthropological research in which human being is taken as unit of analysis. The research is related to the ethnology which is influenced by normative science. This method is used for investigating particular culture and its role by collecting and describing data that is intended to help in the development of

a theory. Its philosophical idea is to discuss about which one is important whether observation or real event; direct seeing or listening about past.

- **Participatory Rural Appraisal (PRA):** PRA is both a philosophy and a series of methods for carrying out participatory and qualitative research. In PRA, outsiders need to learn about situations from the insiders, and that insiders can analyze their own problems. It is an effective tool to capture the villager’s unfolds perception in different dimensions like local resource mobilization, identification of poverty and well-being and grouping of the household. It is a most useful tool for the validation of qualitative research.

Some thinker states that social science research depends on qualitative data. Qualitative data is those data which is gathered from the respondents (views or activities) in nonnumeric form. In other word, the qualitative data is collected in words or other indications through questionnaire or interviews transcript, case study, field notes, video, audio recordings, images, documents (reports, meeting minutes, e-mails) from the places such as homes, workplace, public setting in normal social situation. The collected data shows the real picture of the respondents so it is said that the data is more realistic. This data produces the discretion. In this method certain individuals/respondents are first chosen and their comprehensive study is made (Raj, 1999:14). But respondent's character, level of understanding may differ from person to person, which may play important role in decision making. It can not manipulate or articulate in analytical process. The analysis and interpretation of data depend on subjective judgments of experts which depend on the intent of the statement. However, the processes such as noticing (recording and coding), collecting and shorting of things or data, and thinking about things, has to follow to find solution. Qualitative research emphasize on quality, processes and meanings that are not rigorously examined or measured in terms of quantity, amount, intensity or frequency.

Marshall and Rossman present the qualitative genre and overall strategy in social research process.

Genre	Strategy	Focus of inquiry
Individual lived experience	In-depth interviews	individuals
Society and culture	Case study	Groups and organizations
Language and communications	Microanalysis	Speech events and interactions

There are mainly four methods for gathering qualitative information. (a) Participation in the setting (b) direct observation (c) in-depth interviewing, and (d) analysing documents

and material culture. The collected data must be condensed at first, figuring to display and the data have to be interpreted. The serious problem of this method is that there is much of subjectivity. The research is individual oriented and as such it becomes difficult to generalise the findings, because our society is very complex and complicated.

2.3 Mixed method:

The mixed method is a research approach that combines the collection and analysis of quantitative and qualitative techniques. So that, now a day, it is taken as separate research method, known as mixed research method. The methodologies are not mutually exclusive. The approaches are broad, holistic (but general) methodological guides or roadmaps in which researcher can use more than one method to gather and analyze data. The research strategy is a procedure for achieving a particular intermediary research objective such as sampling, data collection, or data analysis. The strategy is divided into sequential explanatory, sequential exploratory and embedded mixed method. The researcher has collected and analyses any form of data in a study. According to this method one conclusion can be applied in another situation in the context of social science research. Therefore, the triangulation process is used in a study to validate data through cross verification from more than two sources of data. Triangulation signify the comparison of information from two or more variables to see the similarity.

This method is still popularly evolving in the research field. In this method researcher can use "the sequential or simultaneous use of both qualitative and quantitative data collection and/or data analysis techniques" (Currall). It is "The class of research where the researcher mixes or combines quantitative and qualitative research techniques, methods, approaches, concepts or language into a single study or set of related studies" (Johnson & Onwuegbuzie). This method is characterized by pragmatism philosophy. In this method, both quantitative and qualitative method can be used side by side or one after another. The findings can be integrated at some point. The data can be presented through text and numerically.

Summary of Research Paradigm		
	Qualitative	Quantitative
Ontological	Subjective constructed	Objective based (existing, itself)
Epistemological	Interaction between researcher and respondents. Reality and can see differences.	Outsider collects the existing data. Reality outsider so that researcher don't effect on reality, only they can formulate hypothesis.
Methodological	Inductive	Deductive

3. Measurement and Scaling

The quality of research depends on research design and sampling technique as well as measurement procedures followed. Measurement can be preceded only after defining the variables to be studied. Variables are characteristics of persons, things, groups, objects etc. They are often symbolized by letters such as x, y, z. It is only a means by which observations are expressed numerically in order to investigate causal relations or associations. The varying degree of measuring variables is scale.

Scales:

Scales are used to obtain responses that will be comparable to one another. It is determined either within some category or along some continuous spectrum. The numerical values assigned to rating scales can be classified as nominal, ordinal, interval and ratio (numerical).

- **Nominal:** Data values that don't stand for any quantity are called nominal data (Pamela and Robert, 1995:256). Nominal scale is simplest and lowest form of data and it gives very basic information. It is also called categorical response scales from which two or limited responses such as gender, religion, occupation, department etc are obtained. In other word, there are only two or limited choice. For example, what is the newborn's gender? Circle one, a. Male1, b. female 2.
- **Ordinal:** The respondents place answers in rank order in ordinal scales. The ordinal scale is actually a multiple choice item. For example, which one you prefer to drink? Respondents can rank for the drink from most preferred to least preferred items such as tea, coffee, water, juice etc. Here, they have alternatives to choose. They are mutually exclusive.
- **Interval:** This is a most powerful measurement scale among others, in which constant distances between numbers have a real meaning. Such scales are found in behavioral (for measurement of attitude, intelligence) research. Annual income,

for example, may be placed in interval such as (in Rs.) 0-5, 5-10, 10-15 and so on.

- **Ratio:** The ratio scale is another most powerful scale because it has an absolute zero origin. Responses could range from 0 to any figure. Some examples of ratio scales are actual weight, age, income etc. measured in weight, length, area etc.

4. Data Analysis

The collected data may be of quantitative and/or qualitative which has to be analyzed to draw conclusion. The raw data has to be transformed into information by compiling, analyzing and interpreting the data to look for relationships, differences, and changes. The resultant data are presented in statistics, tables and graphs. The main purpose of such analysis is to obtain answers to the research questions or to test the hypothesis. The data analyzing process is divided into descriptive and inferential statistics.

4.1 Descriptive Statistics

Descriptive research is a fact-finding operational data base process. This is a most commonly used advance techniques. It does not necessarily explain the relationship, test hypothesis, and make predictions. These statistics focus on two aspects of distribution: the central tendency and dispersion. The total available information can be converted into gist by applying measure of central tendency whereas computation of variation of data in standard deviation and reliability checks by dispersion. Descriptive statistics include counts, proportions, measures of central tendency, and measures of variation. Some descriptive statistical analytical tool is discussed below.

- **Frequencies:** this is most widely used method of data analysis and interpretation. It refer to the number of times or occurrences. It shows in the frequency table, which provides a very complete picture of the distribution of data for the variable analysis.
- **Percentage:** percentage is a common tool of research method which is computed by dividing the frequency for each category by the total number of respondents to the survey or section. It makes easy to understand the conclusion by reducing everything to a common base with comparisons.
- **Mean:** the arithmetic average, the mean requires summing units and dividing by the number of units. It can only be calculated from numerical data.
- **Median:** the median is the point on a scale that has an equal number of scores above and below it. The value of median is readily computed by the analysis routine. Median always falls in the middle.
- **Mode:** the mode is simply the category or value with the greatest frequency of cases. It is the best guess for predicting how much any one member of the population

sampled would contribute.

- **Standard deviation:** It is a measure of the deviation or spread away from the mean. It's a single value that indicates the ranges and size of deviation from the middle or average. It is denoted by σ (sigma), which shows the scatter-ness of data. The mean value of σ is called sigma error, which must be minimum otherwise data will not be useful. If all scores were exactly the same, the standard deviation would be zero.

4.2 Inferential Statistics

Statistical inference is the inference about a population from a sample data drawn from it during the specific period of time. It includes estimation (point and interval), hypothesis testing, and prediction. It is used as an umbrella term referring to a final outcome of a study. The outcome may consist of a conclusion about an understanding of, or explanation for an event, a behavior, a relationship, or a case. The outcome can be derived from inductive or deductive way; however, it depends on research objective. The inferential statistics can be categorized into parametric, assumption based (data collected on an interval or ratio scale) and nonparametric (data collected on a nominal or ordinal scale). The parametric assumptions are random sample, in which normal and large population, population of variance should be equal. The parametric test includes Z-test, T-test, and F-test. The nonparametric test includes χ^2 -test, H (Kruskal Wallis)-test (if data ranking is different). The inferences can be drawn from the statistical tools correlation, regression, differences, and changes.

- **Correlation:** correlation analysis measures only the degree or magnitude to which the two variables are related. This shows the strong relationship exists between the variables. Its objective is to test the degree and significance of the relationship between the variables from interval or ratio scales. The correlation between the independent variables may occur problem in the process of analysis. A Spearman rank-order correlation is used with categorical or qualitative data, those that come from nominal or ordinal scales. It provides us with a measure of the degree of association or equivalence between two sets. Pearson correlations are used to establish a relationship between two sets of continuous data such as height and weight. The collinearity is used to know the relationship between the independent variables.
- **Regression Analysis:** regression is a data reduction process, which tries to cover the maximum number of observations. A regression analysis provides us with more information about the slope of the relationship. It is used to describe the nature of a relationship and to make predictions (Wolf and Panta, 2005:288). It is an

appropriate statistical tool to assess the relationship between the variables. Variables are of dependent and independent. The dependent variable is related with study purpose whereas independent variable is not related however it is an explanatory variable which affects to dependent variable. When the analysis includes just one independent variable, it is simple, linear regression analysis and when there is one dependent and two or more than two independent variables, it is known as multiple regression analysis. The linear regression shows the proportionate type of relation while non linear shows non proportionate relation. Its objective is to measure the degree and direction of the influence of the independent on the dependent variable and to obtain the formula to predict the value of the dependent variable for a new case based on knowledge of the independent variable. Certain consideration has to follow in regression analysis such as whether equation is linear or non linear, whether variables are adequate or not, whether sample size is adequate or not, whether distribution curve is normal or not and so on. It has certain thumb rule such as if there is two variables, taken as ten observations (past data) and if there is three variables, taken as fifteen observation from the population the others taken as residues or error. Error occurs due to the certain limitations. In other word, independent variables are not free from the error. The error can be measure by the observation of past data. For example, if the value of y is 1 and the value of \hat{y} is .5, then the difference between 1 and .5 is error.

The fitness of model in regression analysis can be determined by analyzing the R^2 . Whether the R^2 is significance or not determined by F-test, if its assumption is not correct researcher should use the T-test. If anyone variable has to be omitted, for example, any one variable of land or fertilizer researcher should use multi-collinear.

If only one variable is focused for analysis, then **univariate** tests are used. If the effects of many variables are of interest, a **multivariate** test must be used (Raj, 1999:303).

- **Differences:** The different between sample and population can be defined as difference. There are control and experimental group which are used to compare or know the differences from one group of informants to another. These include chi-square test, t-test, and analysis of variance (ANOVA).

Chi-square test (χ^2): the chi-square test is used with categorical counting type of data

in which mean variation can not calculate. It tests the hypothesis that proportions are equal (Raj, 1999:62). In course of the test, the mathematical process will be looking for a significant difference between the observed and expected frequencies. This test is used in nonparametric test of ordinal and nominal scale.

T-test: this method is used to take decision from the sample. In the case of small sample size and to compare the average means of two groups to determine the probability that any differences between them are real and not due to chance, researcher should use T-test. This test does not follow, if there is no two or more than two variable or category.

F-test: The F-test is used for the comparisons of the components of the total deviation. This method is used, if the sample size is too small i.e. less than 30. This test can be used to compare in more than two sample case. In this test, the variance of two groups can be checked.

Z-test: Z-test is used to know whether the mean difference is small or large. The distinction between sample and population is called difference. This test can be used to compare maximum of two sample cases (e.g. Kathmandu valley and out of valley), however that data should be in interval scale not of ordinal or nominal scale. In this test, there must have more than 30 sample size. In other word, this test should be used in the case of large sample case. There is single and double sample case in mean difference. For example, an average Tiffin expenditure of a job holder is Rs. 40 and selected sample mean is 30, the mean difference is 10 in single sample case. This case has to be divided into Kathmandu and out of Kathmandu valley for double sample case, in which researcher can compare the mean difference.

• **Changes:** special form of t-test and analysis of variance (ANOVA) can be used to measure change over time. A dependent T-test measures change in a single group from time 1 to time 2. A repeated measure ANOVA can be used to detect changes in one or more groups at two or more times (Arlene and Jacqueline, 1996:61).

ANOVA: This method can be used for many sample case, if researcher has to be analyzed at a time, in which scores are in numerical forms. It is an extended form of F-test we can expand the number of comparison group. This method is recommended to measure the statistical significance of the mean difference between two or more than two variables or category. For example, salary and job category is two variable in extended form. This method can not directly prove that there are differences among groups. We must test hypothesis about the sameness or equality of behavior and not the differences.

Hypotheses: Hypothesis is an educated guess or supposition about a problem's solution. It is useful to verify the knowledge. Every supposition is hypothesis but every hypothesis is not supposed. The theory can only be tested, which may be true or false. It can be defined as a logically conjectured (imperfect and fallible) relationship between two or more variables. Testing of gap between the two things is testing of hypothesis. If gap is very large, there is no necessary to test the hypothesis. The significance level of test of hypothesis is measured based on p-value. If significance result is more than predetermined p-value left ANOVA analysis.

The statistical hypothesis testing plays important role in whole of the statistics and statistical inference. However, the reliability, validity of inference depends on the appropriate method with the sample size, the survey's research design, and the characteristics and quality of the data. We must establish rules in course of testing hypothesis by null (H_0) and alternative (H_1) hypothesis that determine accepting or rejecting a null hypothesis. The null hypothesis states that the means are equal. If the statement is being contradictory, the hypothesis is categorized into two type I and type II.

There are four possible situation to be used the type I and type II hypothesis.

	When		
	H_0 is true	H_0 is false	
Reject H_0	Error decision	Correct decision	Type I
Accept H_0	Correct decision	Error decision	Type II

Type I error should be used, if error occurs while accepting hypothesis. Type II error should be used, if accept is used, instead of rejecting the hypothesis. Type I error is the probability of rejecting null hypothesis when it is true. This is known as mild error from which losing nothing only loss of opportunity. So it is correctable. A Type II error is when we accept a null hypothesis that is incorrect. So it is incorrect-able error. The type I error is consumer risk and type II error is producer risk and type I and type II has negative relationship. In analytical process, researcher should minimize the type II error (β) by fixing the type I error (α). If the direction is indicated, researcher should use one tailed otherwise two tailed.

5. Conclusions

There are two research approaches i.e. inductive and deductive, which is applied for the

inductive generalization and deductive testing. The first one is theory building process and the second is the testing of hypothesis or theory in social science research. The philosophy of research paradigm describes the flexible set of guideline that connect the theoretical paradigm and methods of collecting the empirical data.

Theory of knowledge is the branch of philosophy concerned with the nature and scope (limitations) of knowledge. There are mainly two branches of knowledge in social science research i.e. epistemological and ontological. The epistemological knowledge studies the nature of empirical knowledge that can be derived and fact can be explained through the quantitative information. Empirical knowledge refers to the positivism which holds the authentic knowledge beyond metaphysical experiences. On the other, ontological knowledge studies the fundamental things which are existed in the society. It is a metaphysical philosophy of objectivism and constructivism. Objectivism incorporates a commitment to objectivity of object whereas constructivism holds only reality of knowing of social phenomena, which is accomplished by human thought and understanding. The derived thought can be explained through qualitative information.

The information can collect through many disciplines. The quantitative data is collected through questionnaires, interviews, observations whereas qualitative data is collected through grounded theory (empirical), case study (in-depth study of an event), ethnographies (observations), PRA, and others. In social science research, one conclusion can be applied in another situation. Therefore, mixed method or method of triangulation has been widely used by social scientist.

The gap between present situation and anticipated desire is problem. The researchers do research to find the solution. Research is a knowledge building process that can be accomplished from the collection of information. There are mainly two methods, quantitative and qualitative, to collect information.

Quantitative method is variable oriented research from which researcher tries to find out relationships between/among dependent and independent variable/s in order to test the theory. Qualitative method is case oriented research from which researcher investigate deeply about the social phenomena to contribute in theory building process. In such process the data has to measure in appropriate form such as nominal, ordinal, interval and ratio scale. There are various statistical tools such as mean, median, mode, standard deviation, frequencies, percentages, chi-square, correlation coefficient, regression etc.

to analyse the collected information. The relationship between two or more variables can be tested by the hypothesis.

References

- Arlene, F. and Jacqueline, K. (1996). *How to conduct surveys*. New Delhi: SAGE publications.
- Creswell, J. W. (2009). *Research Design, Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approach*. SAGE Publications, Inc.
- John, G., & Carl, R. (2000). *Research and Knowledge at Work*. London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Pamela, A. L., & Robert, S. B. (1995). *The Survey Research Handbook*. Maryland: Irwin McGraw-Hill.
- Raj, H. (1999). *Theory and Practice in Social Research*. Delhi: Surjeet Publications.
- Sarkar, H. (1992). *A Theory of Method*. London: University of California Press.
- William, W. K. (1952). *A History of Modern Philosophy*. New York: The Macmillan Company.
- Wolf, H. K., & Pant, P. R. (2005). *Social Science Research and Thesis Writing*. Kathmandu: Buddha Academic Publishers and Distributors Pvt. Ltd.

Games and Gamification: Recent Trends in E-learning

Krishna Prasad Parajuli

Lecturer Drabya Shah Multiple Campus

Abstract

This article clarifies the concept of games and gamification as recent trends in education, and includes a review of literature on gamification. Articles published on online database JSTOR, ESBOHOST and Google Scholar were reviewed to establish the concept of games and gamification in education. Gamification in the educational context refers to redesigning a learning activity in a game-like format using the mechanics and dynamics of real games. It is based on constructivist theories of learning, supports student motivation, and enhances their engagement in learning activities. Gamification can be a significant innovative practice since it can promote active learning among the digital generation of the learners.

Key Words: Gamification, educational technology, innovation, digital learning.

Introduction

Information and Communication Technology (ICT) has global coverage. Singh (2018) reported that both developing and developed countries had good ICT penetration. ICT has influenced different aspects of human life. The use of ICT has been more relevant in the present context because the present generation of learners are digital natives who are experienced in this technology from very young age. The major trends in educational technology-based learning include "video-based learning, social learning, mobile learning, and gamification" (Ketler, n.d, p. 66). Kiesler, Kraut, Koedinger, Alevan, and McLaren (2011) reported that video games are popular among American students. Many appealing features of video games can be used in education through gamification of learning.

Integration of ICT in education generates considerable discussion in contemporary educational discourse. ICT integration in education has multi strands. One strand of ICT integration in education is gamification of learning. The generation of learners who are experienced with video games may find gamification as an extension of video games in learning. This article discusses gamification as a digital learning platform, exploring the changing context of e-learning, tracing the coinage of the term, the theoretical base for

game-based learning, and elements of gamification. Finally, summaries of findings from empirical studies are presented on gamification, indicating some limitations along with educational implications.

The ubiquity of smartphones and tablets has accelerated the use of video games in both educational and entertainment fields. Video games are pervasive in developed countries. For example, Lenhart, Middaugh, Evans and Vitak (2008) reported that 97% of American teens (99% boys and 94% of girls) play digital games. Although the data on the use of video games in Nepal are not available yet, we observe that a large number of Nepali students are already using video games. The popularity of digital games has led to questions about the effective use of digital games for learning purposes (Plass, Homer, & Kinzer, 2015).

Educationally designed games are different from games primarily designed for entertainment. Educational games aim at learning rather than entertaining the player. Day-Black, Merrill, Konzelman, Williams, and Hart (2015) categorized educational games as serious games because the learners play these games for some pre-defined learning outcomes.

Statement of the problem

Most children can use games and apps comfortably at a young age. Homer, Hayward, Frye, and Plass (2012) reported that children from 11 to 14 years spend more time playing video games than other age groups of learners. They also reported that considerable gender differences exist in the amount of time boys and girl spent on playing games, as well in the selection of the games. Lenhart et al. (2008) reported that young teenage boys play considerably more digital games than other age groups of students. In spite of these differences, digital games are popular among young learners.

Games have been used in the educational context for a long time. However, their educational use is undervalued and often neglected in developing countries where technology impacts much faster than people are able to fully develop the skills to realise the potential of the innovations. For example, Martin Chautari (2018) reported that most people in Nepal who have access to the internet have used it for limited purposes, such as connecting to people on social media. In this context, it is necessary to clarify the concept of games and gamification and myths created about them to equip teachers and learners with digital tools available for learning not only on computer but also on

smart phones. Inexpensive smart phones, available in developing countries, open new possibility of using gamification in learning.

Purpose of the study and Research questions

The purpose of this article is to clarify the concept of games and gamification in educational context and explore the reasons for gamification of learning activities. There are following research questions:

- a. What is gamification in educational context?
- b. What are reasons for gamifying of learning activities in the present context?

Methodology

The main objective of this article is to explore the concept of gamification and its use in education. I have collected published literature on the internet and adopted qualitative document analysis methods. According to Bowen (2009), document analysis is "a systematic procedure for reviewing or evaluating documents—both printed and electronic material" (p.26). Fry (2018) defines document analysis as a form of qualitative research that uses a systematic approach to analyse documents to obtain evidence to answer predefined research questions. I have analysed contents of the document and presented them thematically as suggested by Bowen (2009) using quotation and excerpts.

Review and Analysis

This section of the article traces use of term gamification in education, its theoretical base for game and gamification in e-learning along with elements of gamification, and the reasons for using gamification in education. Finally, it summarizes some of the empirical findings on gamification in different contexts.

Gamification

One of the ways of integrating technology in education is gamifying digital learning activities. Gamification is a recent pedagogical innovation for engaging students, and it improves their learning (Buckley, Doyle & Doyle, 2017). The term gamification was coined in 2002 by Nick Pelling (Growthengineering, 2019) and has been noted in the educational literature since 2008 (Faiella & Ricciardi, 2015).

Gamification is the process and product of redesigning an activity in a game like format. Kapp (2012) defines gamification as "using game based mechanics, aesthetics, and game thinking to engage people, motivate action, promote learning, and solve problems"

(p.125). Alsawaier (2017) noted four features of this definition. First, gamification is intended for pedagogical goals rather than business goals. Second, it has mechanics of games such as level, points, and other features. Third, it has dynamics of games for interaction among the players. Fourth it aims to develop critical thinking skills. Similarly, Kiesler et al. (2011) defined gamification as "the use of game mechanics, dynamics, and frameworks to promote desired behaviors" (p.1). This definition also emphasizes that gamification has key features of a real game for promoting intended outcomes. Kaap and Kuehner-Hebert (2014, March) state gamification of learning is a recent method of instruction popular among digital learners. Faiella and Ricciardi (2015) argued that gamification uses the game features for improved retention of the content rather than for entertainment for the learners.

Games and Gamification

Although games and gamification are used for educational purposes and often cited as the same activity for engaging learners, they are different activities. Kaap and Kuehner - Hebert (2014 March) argued that game-based learning uses real games with start, play and ending to "teach knowledge and skills" (p.42) in a formal instructional context, whereas gamification uses some features of games and is practised on electronic devices and completed in distributed time. Moreover, gamification includes features of video games such as level, points, and batches. Kim (2015) asserts that the desirable outcomes of gamification are not game play but learners' motivation and engagement. Similarly, Muntean (2011) makes a distinction between educational games video games and gamification of e-learning. He claims that educational games have more sophisticated design and demand more resources on design, knowledge and visual aspects, whereas gamification uses only a few features and resources. Kim (2015) defined gamification as a light version of full-fledge educational games.

Electronic games have been used in instruction for a long time. Corcoran (2010) states there are about three types of digital games used in the instructional context. The first type of games are classic educational games and these types of games lack sound pedagogical and aesthetic graphic design. The second type of games are designed by students and the third type of games are gamification. The gaming design has become more sophisticated recently.

Theories behind Game based Learning

Psychological theories provide perspectives on how games contribute to human

development. Two theories account for the roles of games on human development differently. In his developmental theory, Piaget claims that games contribute to activate the children's schemas in ways that allow children to transcend their immediate reality and he also asserts that they pattern of children's games changes as their cognitive development gradually unfolds (Plass et al., 2015). Similarly, in his socio cultural development theory, Vygotsky argued that playing games with more knowledgeable other (MKO) promote social interaction and lead them to accomplish higher level challenges beyond their current level (Plass et al., 2015). These two theories provide insights into the levels challenges in games and the interactive nature of the games. Gamification includes levels challenges, rewards, interaction and collaboration among the players.

Elements of Game-Based Design

Plass et al. (2015) identified the main elements of games-based design.

- ◆ Game Mechanics: Game mechanics covers learning oriented or assessment-oriented activities which can be designed for a single player or for multiplayer.
- ◆ Visual Aesthetics: Visual aesthetics design is related to the visual appearance of the games mechanics and its features.
- ◆ Narrative design: The plot of the games advances with action, dialogue, and voice over.
- ◆ Incentive system: The incentive system of the game encourages the player to continue the game and provide feedback to regulate their learning behaviours. It includes points, level, and other symbolic rewards.
- ◆ Musical score
- ◆ Content and skill to be covered.

Reasons for Using Games on Education

Instructors have been attempting to make learning more engaging. Games can be a useful approach in making learning more engaging. Dicheva, Dichev, Agre, and Angelova (2015) argued that games are important for teaching knowledge as well as for problem solving, collaboration and communication skills. Similarly, games can be highly engaging and can enhance motivation. Kiesler et al. (2011) noticed that video games are much more engaging than traditional classroom-based teaching and learning. They argued that boring learning methods at school contribute to drop out and school failure, but that these negative factors can be improved by gamifying the learning experiences. Surendeleg, Murwa, Yun, & Kim, (2014) found that enhanced learning experiences and

outcomes are the main reasons for using gamification in education. Plass et al. (2015) argued that motivation, engagement, adaptability and graceful failure features of the game games make them useful in the pedagogical context.

- ◆ **Motivation:** Games are designed with the incentives of points, badges, and stars which motivate the players to continue the game. The visual effect, design, and the activities of games create a desire to play the games. Viola 2011 (as cited in Muntean, 2011) states that gamification motivates players with both intrinsic and extrinsic motivation. Intrinsic motivations arises from the inner drive of the player and motivates the player to act. For examples, altruism, competition, cooperation, sense of belonging, love or aggression are internal factors for motivation. Extrinsic motivation, on the other hand, arises from external factors. For example: classifications, levels, points, badges, are awarded by others to encourage the players.
- ◆ **Player Engagement:** Games engage the players in four ways. The first is cognitive engagement with mental processes. The second is affective engagement with emotional processes. The third is behavioural engagement with body movement, and the fourth is socio cultural engagement.
- ◆ **Adaptability:** The games are customisable which allows for adopting the games for different purposes. The complexity of the games can be modified to meet the challenges at different levels. It allows the players to play games at their desirable levels.
- ◆ **Graceful failure:** The players learn with mistakes in the games. It encourages them to take risk in games. Failure provide the learners to learn without having serious impacts or negative feedback from a “real” person.

Empirical findings

In a four week long experimental study conducted in Taiwan, Sun-Lin and Chiou (2019) found a significant effect of gamification on sixth grade students' algebra test scores. The result shows that students in the gamified group scored higher than the students in control groups. In an experimental study conducted in Singapore, Wanga, Dion Hoe-Lian Goha, Vub, and Chuaa (2017) reported that participants showed greater engagement and behavioural intention in gamified human computation than in the non-gamified human computation situation. Rahman, Ahmad, and Hasim (2018) reported that students had positive attitudes towards gamification based on the perceived ease of using technology in a survey conducted in a polytechnic institute in Malaysia.

In a seven week long case study conducted among 41 participants in Turkey, Kocadere and Çağlar (2017) found that the players were engaged in the gaming activities regardless of their game playing habits. This indicates the engaging capacity of learning games.

Discussion and Conclusion

Gamification is a recent trend in education. It adopts some of the features of a game situation in a non-game context. The main aim of gamification is to motivate learners to engage with the learning activities and to meet the learning outcomes, making the learning process more interesting. To make the learning process more attractive, gamification uses the mechanics and dynamics of game-based learning situations.

Gamification has attracted researchers around the world, and they are studying the effectiveness of gamification in education and other sectors. The results of gamification are not consistent. The effectiveness of gamification depends on the situational factor of the learners. However, the results show that gamification increases learners' engagement in the learning processes with cognitive, affective, behavioural and sociocultural engagement.

Although gamification seems promising, it has some limitations too. For example, Kiesler et al. (2011) pointed that "gamification might absorb teacher resources or teach students that they should learn only when provided with external rewards (p.4)". Similarly, gamification cannot replace the situation where human to human interaction is needed. However, we can benefit from the opportunities of gamification by designing digital learning games based on findings of research conducted around the world with diverse learners in diverse contexts. This article attempted to clarify the concept of gamification in educational context and the theoretical base for gamification along with elements of gamification and reasons to use it for active learning.

The results of the research conducted are only suggestive. We need more research to draw conclusion about the effectiveness of gamification on educational context. One of the possible area for the research on gamification is experimental study on the impact of gamification on vocabulary learning, exam preparation, learning grammar. These research may provide solid evidence on effectiveness of gamification in educational context.

References

- Alsawaier, R. S. (2017). The effect of gamification on motivation and engagement. *The International Journal of Information and Learning Technology*, 35(1), 24. doi: 10.1108/IJILT-02-2017-0009.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), pp. 27-40. doi: 10.3316/QRJ0902027
- Buckley, P., Doyle, E., & Doyle, S. (2017). Game on ! students' perceptions of gamified learning. *Educational Technology & Society*, 20(3), 10.
- Chautari, M. (2018). *Moving beyond access: The landscape of internet use and digital inequality*. Retrieved from www.martinchautari.org.np › files › Research-Brief-23_English
- Corcoran, E. (2010). *The gamification of education*. Retrieved from <https://www.forbes.com/2010/10/28/education-internet-scratch-technology-gamification.html?boxes=Homepagechannels#4d6a388320ea>
- Day-Black, C., Merrill, E. B., Konzelman, L., Williams, T. T., & Hart, N. (2015). Gamification: An Innovative Teaching-Learning Strategy for the Digital Nursing Students in a Community Health Nursing Course. *The ABNF Journal*, 26(4), 90-94. Retrived from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed>
- Dicheva, D., Dichev, C., Agre, G., & Angelova, G. (2015). Gamification in education: A systematic mapping study. *International Forum of Educational Technology & Society*, 18(3), 14.
- Faiella, F., & Ricciardi, M. (2015). *Gamification and learning: A review of issues and research*. 11(3), 9. doi 10.20368/1971-8829/1072
- Frey, B. (2018). *The SAGE encyclopedia of educational research, measurement, and evaluation* (Vols. 1-4). Thousand Oaks., CA: SAGE Publications, Inc. doi: 10.4135/9781506326139
- Growth Engineering. (2019). *The history of gamification from the very begining*. Retrieved from <https://www.growthengineering.co.uk/history-of-gamification/>
- Homer, B. D., Hayward, E. O., Frye, J., & Plass, J. L. (2012). Gender and player characteristics in video game play of preadolescents. *Computers in Human Behavior* 28(8), pp. 1782–1789.
- Kapp, K. M. (2012). *The Gamification of learning and instruction*: NJ:John Wiley and Sons.
- Kapp, K. M. & Kuehner-Hebert, K. (2014 March). Gamification - separating fact from fiction. *Chief Learning Officer*, 5.
- Ketler, P. (n.d). The evolving world of learning technology. *Talent Development*, 2.
- Lee, J. J. & Hammer, J. (2011). Gamification in Education: What, How, Why Bother ? *Academic Exchange Quarterly*, 15(2).
- Kim, B. (2015). Designing Gamification in the Right Way. *Library Technology Reports*, 51(2), 29-35.
- Kocadere, I. A., & Çağlar, Ş. (2017). Gamification from player type perspective: A case study. *Educational Technology & Society*, 21(3).
- Lee, J. J. & Hammer, J. (2011). Gamification in Education: What, How, Why Bother ? *Academic Exchange Quarterly*, 15(2).
- Lenhart, A., Middaugh, E., Evans, C., & Vitak, J. (2008). Teens' gaming experiences are diverse and
-

- include significant social interaction and civic engagement. *Pew Internet and American Life Project*.
- Muntean, C. I. (2011). *Raising engagement in e-learning through gamification*. Paper presented at the The 6th International Conference on Virtual Learning ICVL 2011, Romania.
- Plass, J. L., Homer, B. D., & Kinzer, C. K. (2015). Foundations of game-based learning. *Educational Psychologist*, 50(4), 27. doi:10.1080/00461520.2015.1122533
- Rahman, R. A., Ahmad, S., & Hasim, U. R. (2018). The effectiveness of gamification technique for higher education engagement in politechnic Muadzam Shah Pahang , Malaysia. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 15(41).
- Singh, R. (2018). Exploring the utilization of technology in teaching English: Practices and impediments. *Journal of NELTA*, 23(1-2), 15.
- Sun-Lin, H.-Z., & Chiou, G.-F. (2019). Effects of gamified comparison on sixth graders' algebra word problem solving and learning attitude. *Journal of Educational Technology & Society*, 22(1).
- Surendele, G., Murwa, V., Yun, H. K., & Kim, Y. S. (2014). The role of gamification in education-a literature review. *Contemporary Engineering Sciences*, 7(29), 1609-1616.
- Wanga, X., Dion Hoe-Lian Goha, E.-P. L., Vub, A. W. L., & Chuaa, A. Y. K. (2017). Examining the effectiveness of gamification in human computation. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 33(10). doi:10.1080/10447318.2017.1287458

School's Physical Environment and Students' Learning Inclination

Jayaram Adhikari

Lecturer Drabya Shah Multiple Campus

Abstract

Social environment consists of the sum total of a society beliefs, customs, practices, behaviours, which is important aspect on students' behavior. The social environment (parents, peers, teachers, school) in connection with the physical environment is significant to the learning inclination of the students.

Key Words: Physical environment, learning inclination, academic environment, physical facilities.

Background

This current study concentrates on analysis of the significant connection between the classroom physical environment and the students' inclination towards learning. By environment, we mean the physical, environmental, academic, cultural atmosphere. The learners social, cultural, ethnic, historical background can also be put under classroom environment. Whereas by environment, this study concentrates on physical environment (physical facilities) that is provided to the students by the academic institutions in relation to the students' learning inclination. In this very context, Watson (2001) claimed that students' achievement can suffer if the environment of the organization is not hospitable.

At school today teachers are concerned about aiming big to foster the academic aspect by changing the concerned environment of teaching and learning which could be learning theories, learning styles, teaching approach and many more. Among these mentioned, whether students' inclination towards learning is shaped by the physical environment of the school is the concern here. Lakomski (2001) claimed that the organizational change can be brought by changing its cultural environment and the role of the leader with organizational learning has causal relationship. The question to be answered here is whether other variables (physical facilities in this context) and students learning inclination are in connection or not. Sarason (1996) stated that if we want to change and improve the outcomes of schooling for both students and teachers, there are features of the school culture that must be changed. Kytile and Bogotch (2000) examined school reform efforts through a 'reculturing', rather than a 'restructuring', model.

The above mentioned studies demonstrate that the relations between teachers and students is associated with student's academic achievement. However, a closer analysis and description is needed relating it with the perception of the student towards the specific aspects of school's environment for their academic achievement.

Statement of the Problem

As the classroom, which is considered as the primary context of learning for children, is composite of social, cultural, political, environmental and other diverse forces and its learning environment may be influenced by multiple factors such as curriculum and syllabus, background of the students, competency of the teachers, teaching hours and others. In this context, the inclination of the students learning is worthy to explore and analyze its impact in relation to schools' physical environment.

Purpose Statement

The poor academic environment may definitely wouldn't result an excellent academic outcome. Moreover, if the students' perception towards the academic environment is not pleasant the situation could be even worse than imagination. So, the purposes of this study is to find the extent and impact of the perception of the students about the environment of school in relation to their learning inclination. It further explores the different possible ways of transformation in schools' environment to increase students' inclination on learning.

Research Questions

The current research has devised following research questions to serve the purpose of the study.

1. To what extent the physical environment of the classroom is related with the learning inclination of the students?
2. What are the possible ways to transform school's physical environment to enhance students learning inclination?

Rationale of the Study

Numerous researches can be found about the environment of school in relation to students' achievement. Whereas the research relating with physical environment of school with students learning inclination is few internationally and rare in Nepalese context. And at our contemporary context, the burning discussion about education is students' failure and possible ways to enhance their achievement. So, in this context, it

seems rationale to examine and analyze whether the physical environment of the school and students learning inclination are in connection and if we can better manipulate the human, economic, time resources for the betterment of the students.

Review and Analysis

This section provides information about pervious research works and other related literatures including theoretical and empirical literature on schools' physical environment in relation to students' inclination in learning.

Regarding the issues of classroom environment and students learning inclination plural researches have been done in international context focusing students' achievement. The produced literature can be viewed from two perspectives viz built (man-made) environment and non-built (already established, natural) environment.

Astin and Astin (2016) in their article entitled "Student involvement: A developmental theory for higher education" differentiated students in two groups as highly involved and less involved in terms of time given to study at college, students participation in learning and their engagement with teachers. They relate these variables with "the resource theory", which includes wide range of ingredients believed to enhance students learning. For example, human resources, fiscal resources and physical facilities (laboratories, libraries and audio visual aids). The involvement theory emphasizes active participation of students in learning process. They further related the above mentioned variables with individualized theory and said as individuals are different and they need eclectic subjects and the precious institutional resource may be students time. In their article, they further showed the environmental factors are significant for the retention of the student at campus and this positive effect occurred in all types of institutions and among all types of students regardless of sex, race, ability or family background. They concluded that student faculty interaction and athletic involvement of the students results in high productivity activity as well as increasement in artistic interests and cognitive development. They summarized their article as the greater the quality, quantity of students' involvement the greater will be the learning and personal development of the students can be facilitated/hindered by the physical environment of the academic institution.

Barrett, Davies, Zhang, and Barrett (2015) carried out a research about the impact in practice of physical spaces on human health and well-being. In the first phase of the

study, they included 751 pupils from seven schools in the Blackpool area of UK. In phase two, data was collected in two further geographical locations in the UK and the data combined increasingly the sample size by around a factor of five. They studied the effect of the built environment (heat, sound, light, air quality) on students' experience via multisensory inputs. The research in this study focused on a holistic environment human-performance model examining school and classroom spaces and relating these to pupil progress statistics. 153 classrooms were accessed in 27 school and 3766 pupils occupied these spaces. The design "principle of naturalness, individualization and level of stimulation" were used to develop design parameters. Multi-level regression modelling was used to analyze the data and light, temperature, air quality, ownership, flexibility, complexity and color was intended that best predict the pupils progress. The impact of the modelled classroom parameter was 16% of the total range of variability in their learning process.

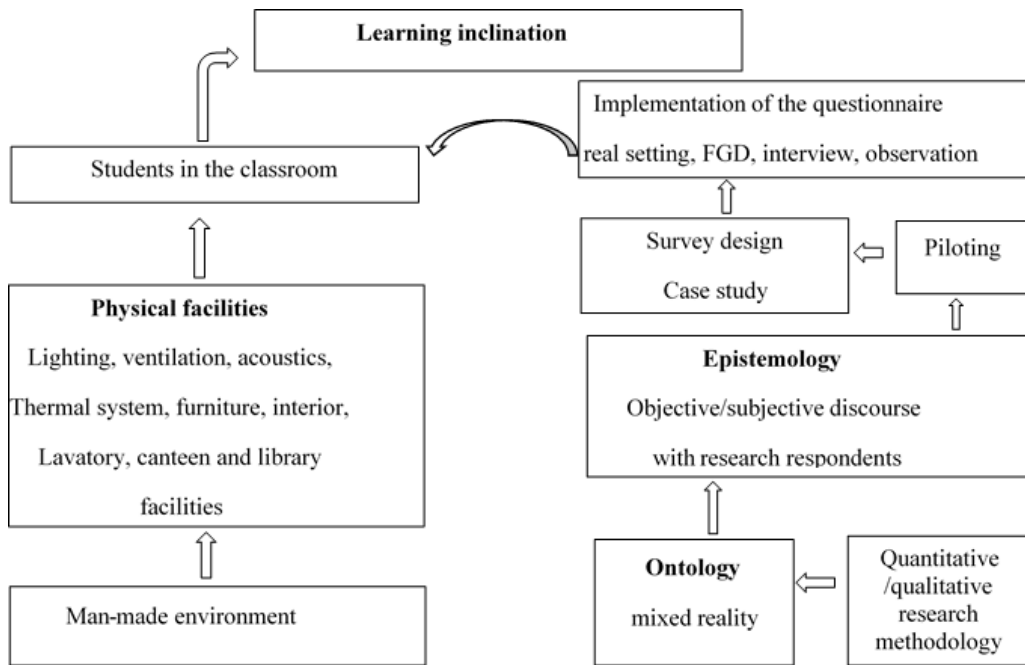
Hoffman, Hutchinson and Reiss (2009) conclude that positive social environment has been concomitant to improving students' behavior, academic achievement and motivation. Similarly, Alridge, Mcchensney and Afari (2017) explored that environment can assist as a powerful apparatus to shape the behavioural learning procedure of an individual.

Wright, Cowen and Kaplan (1982) examined relationships between "student perception of school environment and its relationships to mood, achievement, popularity and adjustment. They took 511 students from class five and six from 23 classes in four suburban schools. They build a classroom environment scale to measure the environment of classroom based on the responses of the students the students. The main unit of analysis was classes and achievement score of the students. This study resulted that the relationships between the perceptions of classroom is significant at $p < .05$ with the student achievement (i.e. score).

In the discussed researches here, the inclination of the students to learning has been inferred from the lenses of the principle of naturalness, involvement theory, individualized theory and the resource theory whereas this research will describe the inclination of the student from the lenses of motivation theory. Though international studies in this arena is many, it is rare in Nepalese context. Moreover, the addition of variables (library, laboratory, canteen) in this research than the international practices may result differently.

Conceptual Framework

This map displays some of the events and influences leading to the learning inclination of the students. This may lead to how students receive the physical environment of classroom in their learning inclination. The attached concept map may depict us the most recent possible ways to transform school’s physical environment to enhance students learning inclination.

Web: www.dsmc.edu.np

Methodology

The main objective of this article is to explore schools physical environment and students learning inclination. I have collected published literature on the internet and adopted qualitative document analysis methods. Document analysis is a form of qualitative research in which documents are interpreted by the researcher to give voice and meaning around an assessment topic (Bowen, 2009). I have used a huge plethora of texts for research, although by far the most common is likely to be the use of written documents (O’Leary, 2014).

Discussion and Conclusion

Through the review above, it has been noticed that students’ academic achievement is significant in connection with their learning environment. Moreover, if the students’ perception towards the learning environment is positive then it enhances their academic

achievement and their behavioural problem is to some extent in connection if they perceive classroom as inferior place to learn. It been also noticed that not only the physical environment (man-made) but also the positive transformation of social, natural and cultural environment is significant to increase students learning inclination on learning. It also has a positive impact on the formation of student' attitudes and behaviours in may key areas like decisions, sensitivity and discipline of the students.

References

- Aldridge, J. M., Mcchesney, K., & Afari, E. (2017). Relationships between school climate, bullying and delinquent behaviours. *Learning Environments Research*. doi:10.1007/ s10984-017-9249-6
- Astin, A. W., & Astin, A. W. (2016). Student involvement: A developmental theory for higher education. *Journal of College Student Development*, 25(4), 297–308. doi:10.1016/0263-
- Barrett, P., Davies, F., Zhang, Y., & Barrett, L. (2015). The impact of classroom design on pupils' learning: Final results of aholistic, multi-level analysis. *Building and Environment*, 89, 118–133. doi:10.1016/j.buildenv.2015.02.013
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. doi:10.3316/QRJ0902027
- Hoffman, L.L., Hutchinson, C.J., Reiss, E. (2009). On improving school climate: Reducing reliance on rewards and punishment. *International Journal of Whole Schooling*, 5(1).
- Kytle, A. W. and Bogotch, I. E. (2000). Measuring reculturing in national reform models. *Journal of School Principalship*, 10, pp. 131–157.
- Lakomski, G. (2001). Organizational change, leadership and learning: Culture as cognitive process. *International Journal of Educational Management*, 15(2), pp. 68–77.
- O'Leary, Z. (2014). *The essential guide to doing your research project* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc.
- Sarason, S. (1996). *Re-visiting the culture of the school and the problem of change*. New York: Teachers College Press.
- Watson, N. (2001). *Promising practices: what does it really take to make a difference?*. Education Canada, 40(4), pp. 4–6.
- Wright, S., Cowen, E. L., & Kaplan, E. (1982). Perceptions of classroom environment and their relationship to children's mood, achievement, popularity and adjustment. *The Journal of Primary Prevention*, 3(1), 18–34. doi:10.1007/BF01326690

National Education System Plan (2028): A Paradigm Shift in Education Governance

Dharma Jung Thapa

Lecturer Drabya Shah Multiple Campus

Abstract

Good governance is a global issue in political and academic discourse at present. This practice in education promotes effective delivery of education services. There have been various efforts to maintain good governance in education in Nepal. In course of the efforts, the government of Nepal has introduced and implemented different Policies, rules and regulations. Among them, National Education System Plan (2028) is regarded as a revolutionary step of the government in education governance. This article entitled "National Education System Plan (2028): A Paradigm Shift in Education Governance" has analyzed NESP as a remarkable commencement of government in education governance for first time in the history of nation. Descriptive method is used to complete this study through secondary sources such as article, book and online publication.

Key Words: Governance, education, accountability, paradigm.

Concept of Governance

The concept of 'governance' is not new. However, it means different things to different people. The concept has been around in both political and academic discourse for a long time. The World Bank (Governance and Development, 1992) defines it as "the manner in which power is exercised in the management of a country's economic and social resources for development." World Bank's focus on governance reflects worldwide thrust toward economic and political liberalization. Such a governance approach highlights issues of greater state responsiveness and accountability, and the impact of these factors on political stability and economic development.

The term 'governance' has been come from the Latin verb "gubernare", or more originally from the Greek word "kubernaein", which means "to steer". In terms of its etymological base, governance refers to the manner of steering or governing, or of directing and controlling, a group of people or a state. Maureen Lewis (2009) has viewed that governance is commonly defined as the exercise of power or authority by political leaders for the well-being of their country's citizens or subjects. Lewis this definition on

governance has focused on authority in a country, which is exercised for the common good of people.

Governance in Education

The practice of education governance has become fundamental action in world academia. Simply, education governance is the way in which educational institutions are operated. In other words, governance in education is the means by which institutions for education are formally organized and managed. The governance of educational institutions can have a large impact on student and teacher success. The educational governance practice can be regarded as how the funding, provision, ownership and regulation of education and training system is coordinated in local, regional, national and international level.

Literatures have suggested that the goal of education governance is to establish a new pattern of high efficiency, fair, free and orderly education. Maureen Lewis (2009) viewed that good governance in education system promotes effective delivery of education services. In education, poor governance results inefficiency in service provision, and in some cases no service at all. Lack of standards, information, incentives, and accountability can not only lead to poor provider performance but also to corruption. The World Bank has developed some of the guidelines of school good governance such as participatory organization, participatory planning, management and monitoring, teacher and staff management, resource management, school policy and guidelines, information disclosure, accountability and so on.

History of Education in Nepal

The history of formal education in Nepal is not very old. We can trace formal education back to Rana regime. There are many literatures about formal education system of Nepal. Khanal (2010), as cited in Shah (2016), has found that Formal Education System has begun in 1854 in Nepal. The first school was established in 1854 in Kathmandu with the name of Durbar (Palace) school in the ruling period of Prime Minister Jung Bahadur Rana. So, the seeds of formal education were planted in Nepal when Jung Bahadur Rana opened first English medium school called Durbar school.

According to Caddell (2007), Durbar school was highly influenced by external models of education system, particularly it is called English system of education. Although this school was first school of country, all Nepali people could not get admitted in it. This is because the school was established for the purpose of giving education only to Rana

family and elite people. Formal education was beyond the access of common people at that time. Ranas ruled Nepal for about 104 years (1846-1949) and Ranas ruling period is known as black night in history of Nepal because of policy adapted by Ranas towards education and politics.

However, Nepal has made remarkable progress in education after the end of Rana rule in 1950. The birth of democracy in the country in 1951 opened the classrooms to a more diverse population. By that time, there were around hundred schools. The education plan of 1951 hastened educational development in Nepal. The democratic government supported to modernize the education of the country. Thousands of new schools were opened. Tribhuvan University was established. Number of colleges increased to supply the need of skilled manpower in different field.

Shah (1993) explained that late king again sacked the democratic political system and publicly elected democratic government in 1961 and there began autocratic political party less system so called Panchayat system in which king had supreme power. After 10 years, in 1971, there was great day in the history of formal education system in Nepal. It introduced historical effort of educational reform known as National Education System Plan (NESP) 2028 whose aims were to make national integration focused on unity around common language Nepali, common religion Hindu and culture Hinduism to be faithful towards crown through media, politics and curriculum.

National Education System Plan (NESP 2028)

National Educational System Plan (NESP 2028) was a historically significant and new plan that made educational system of Nepal more systematic and modern. It was introduced to promote national unity and increase government control over the rapidly growing education sector through the nationalization of schools and the curriculum. The plan was declared by the then king Mahendra on Baisakh 1, 2028 BS. At first it was implemented in Chitwan and Kaski districts of Nepal in 13, 15, 20 and 25 districts, respectively in second, third, fourth, and fifth phases till 2032 BS. So, it regarded as the National Education System Plan 2028-2032.

RHEC (2040), as cited by Baral (2016), mentioned that National Education System Plan (2028) was one of the best attempts in higher education development in Nepal, after the establishment of Tribhuvan University as it had set concrete goals, objectives and national policy of higher education in Nepal. The NESP had focused on technical higher

education. It had tried to match the higher education of nation with competent human resource production required for planned development.

NESP (2028) set the clear and well defined educational objectives of the nation. The major objectives of the plan were to prepare citizens who would be honest toward nation and nationality, to preserve national unity, sovereignty, crown and national independent, and to make the citizens as regards the Panchayat system and aware of one's own right and responsibility. Moreover, it aimed to prepare capable workers by developing, preserving, promoting and extending the necessary knowledge, science, technical skill and ability to make necessary skilled activists to every step of national development. According to the plan, the main objective of the higher education was to prepare the technical manpower. The manpower was sub-divided as low, middle, higher and research level based on their level of education respectively the proficiency certificate, diploma, master degree and PhD.

Since the curriculum of NESP clarified the national principle, goal, purpose and grade-wise objectives of education, it was supposed to be the first and effective step so far as the curriculum development of Nepal is concerned. It not only included the class-wise objectives and subjective-wise objective but also school administration, physical facilities, educational facilities, teaching methods, procedures and process and evaluation method and system. Moreover, it included all of the fundamental aspects of education.

Paradigm Shift in Education Governance

National Education System Plan (2028) was really a bold step and systematic plan in the field of education in Nepal. It brought a revolutionary step in education governance system in the country for the first time. The plan was great change from the traditional education system because before it there were not any refined and systematic rules and regulations for education plan in the country so far. NESP (2028) included all of the aspects that a curriculum should contain like national objectives of education, clear definition of the curriculum, contents, goals of the subjects, subject matter and scope. Sharma (2066) analyzed that one of special reforms of NESP (2028) was that it had focused on research in education and had made mandatory provision of creative dissertation in the master's level.

The major attempts of NESP (2028) were to make changes in Nepalese higher education included the fundamental financial liability of the government in the higher education

in order to provide quality higher education for all the people. Similarly, other attempts included the linkage of higher education with the demand of human resources; adoption of the principle of social justice and regional balance in higher education; increased government investment in higher education; and change in the organizational structures of higher education. Further, educational reforms and quality assurance; reforms in student assessment system; and the introduction of the social service programs in higher education were other attempts to make changes in the higher education in Nepal.

NESP (2028) brought a paradigm shift in education management and reform in Nepal. It exposed lots of requirements for effective education governance, and possessed the characteristics of good governance. According to OECD (2009), as cited by Khalid Zamam (2016), for better performance in higher education, the institutions have to balance their academic mission and the government needs to maintain the equilibrium between excellence and equity. The guidelines for quality and the arrangements for governance are important factors for building and maintaining effective institutions. From this point of view, it would not be unreasonable to put the logic that NESP (2028) formulated straightforward guidelines that require for effective education and good governance.

In additional terms, National Education System Plan (2028) became a milestone for education governance in the context of Nepal. It exposed lots of requirements for effective education governance. The plan set the strategic thinking in modern education governance, arranged policies, roles and responsibilities, designed constructive accountability mechanism, stimulated capacity building and participatory governance, pursued a long term vision and continuous strategic thinking and managed the complex interaction between knowledge and governance. It was so because NESP (2028) incorporated clearly defined objectives of education, provisioned systematic educational organization, formed education committee to determine and lay down total education policy, advocated for autonomous textbooks body, teacher training and reformed in service terms of teachers.

Moreover, the plan also introduced system of internal assessment, education administration and inspection center. It provisioned policy governing grants-in-aid, scholarship, physical facilities and extra-curricular activities. It improved the school supervision system, established regional education directorate in all regions, arranged the National Development Service Scheme to students after passing their higher education

and so on. These evidences reveal that National Education System Plan (2028) brought paradigm shift in the history of education governance in Nepal. It incorporated lots of requirements for effective education governance such as government legitimacy, downward accountability, the rule of law, protection of education rights, responsiveness, participatory and equity and fairness in education.

Conclusion

The concept of governance has been becoming 'buzz' word in both political and academic discourse for a long time. In terms of its etymological base, the term 'governance' refers to the manner of steering or governing, or of directing and controlling, a group of people or a state. The educational governance practice can be regarded as how the funding, provision, ownership and regulation of education and training system is coordinated in local, regional, national and international level. Good governance in education system promotes effective delivery of education services. Literatures have suggested that goal of education governance is to establish a new pattern of high efficiency, fair, free and orderly education.

National Education System Plan (2028) is regarded as a historically significant plan that made educational system of Nepal more systematic and modern. It was one of the best attempts in higher education development in the nation. This plan brought a revolutionary step in education governance system in the country for the first time because before it there were not any refined and systematic rules and regulations for educational plan. The major attempts of NESP were to make change the traditional trend of higher education practice in Nepal. The plan was a paradigm shift in education management and education reform in the country. It exposed lots of requirements of educational good governance such as arranging policies, roles and responsibilities, design of constructive accountability mechanism, stimulating capacity building and participatory governance, pursuing a long term vision and continuous strategic thinking. It not only included the class-wise objectives and subjective-wise objective but also school administration, physical facilities, educational facilities, teaching methods, procedures and process and evaluation method and system. Moreover, it included all of the fundamental aspects of education.

References

Baral, R. K. (2016). *The higher education policy of Nepal: An analysis*. Lalitpur. Nesfield International College.

-
- Caddell, M. (2007). Education and change: A historical perspective of Schooling, development the Nepali nation-state. In K. Kumar & J. Oestered (Eds.), *Education and social change in South Asia*. New Delhi: Orient Longman.
- Lewis, M., & Pettersson Gelande, G. (2009). Governance in education: raising performance. *World Bank Human Development Network Working Paper*.
- Khanal, P. (2010). *School decentralization in Nepal: A disjuncture between micro level advocacy and macro level reality, education research for policy and practice*. (P. Onta, Trans.). Springer: UK. (Original work published 1996)
- Khanal, P. (2010). *School decentralization in Nepal: A disjuncture between micro level advocacy and macro level reality, education research for policy and practice*. UK: Springer.
- Shah, S. K. (2016). *School governance in Nepal: An analysis of role of school management committee to the quality of education* (Doctoral dissertation). Universitetet I Oslo, Trykk: Reprosentralen.
- Sharma, G.N. (2066). *Nepalka shiksha aayogka pratiwedanharu*. Kathmandu: Makalu Publication House.
- Zaman, K. (2016). Pacific science review B: Humanities and social sciences. *Quality guidelines for good governance in higher education across the globe*. Lahore: University of Sargodha.
-

Entrepreneurship Growth Challenges and Opportunities in Nepal

Ganesh Koirala

Parttime Lecturer Drabya Shah Multiple Campus

Abstract

Entrepreneurship is one of the important way to grow our economic status changing in global market place by taking risks on new ideas to increase profit by production or distribution of economic goods and services. Lack of man power, infrastructure, capital, business training, technology and corruption in public organization are the main challenges to grow entrepreneurship in Nepal. But prefect entrepreneur accepting challenge and taking risk. There are crisis all around and crisis is an opportunity entrepreneur technology is in infancy phase, so many business idea can be started with first mover advantage in less competition. Nepali government also focuses on entrepreneurship by providing training in different field, provide loan and low interest rate and provide contribution for best entrepreneur.

Key Words: Enterprenuership, innovation, capital, ventures.

Entrepreneurship is not Merely Creating new business ventures. Entrepreneurship is about innovating new way to solve problems and create values. Entrepreneurship take risks on new ideas that haven't been tested and verified yet in the market. Entrepreneurship is the purposeful activity of an individual or group of associates Individuals, undertaken to initiate, maintain or aggrandize increase profit by production or distribution of economic goods and services. (A.H. Cole).

In economics entrepreneurship combined with land, labour, natural resources and capital can produce profit. Entrepreneurial spirit is characterized by innovation and risk taking and is an essential part of a nations ability to succeed in every changing & increasingly competitive market. Entrepreneurship is one of the important way to growth our economic and fast changing global market place (Singh R.B.). Entrepreneurship is the process of designing, launching and running a business, which is often initially a small business. The people who create these business are called entrepreneurs.

The future of Nepal can't be dependent on remittance only. If we want to move forward

on a sustainable economic growth, then there should be support for new entrepreneurship and innovations.

Challenges.

There were more challenges to growth entrepreneurship in Nepal. There will be most challenge to operating entrepreneurship Nepalese bank, financial institutions and parents lend large amount of money to youth if they went abroad but none of them will risk investment on entrepreneur youth who have great ideas are unable to start up new venture because of lack of fund. There is no provisions of government for business loans at all without property collaterals and other income sources, which is barriers to create new venture start up.

In other hand to start a new venture the process of company registrations and tax are so complicated and time consuming that for a new entrepreneur that is very demotivating. In some case entrepreneur innovation, creation and new business ideas there might be no provisions at all in law for registration. When entrepreneur success on his business rather than fully focused on how to extort tax from it or in which way they can be penalized.

The root of corruption in public organization are so deep, that people have no confidence to start up a new venture. In Nepal there is not enough law to protect intellectual property rights therefore innovators are afraid to bring out their innovations due to lack of strong law regarding copyright, trademark and patents (Agrawal G.R.).

Lack of technology, lack of technical education (the education system that is not individual skill based but only text book based), lack of raw materials, lack of infrastructure, lack of businesstraining, lack of government support, lack of capital, corruption in public organization, lack of industrial area are the main challenges to grow entrepreneurship in Nepal.

Opportunities

Although there are many challenges for entrepreneurship development in Nepal but perfect entrepreneur accepting challenge and taking risk. Entrepreneurs should be able to have a vision that other are not seeing at the moment.

There is crisis all around (energy, water, fuel, communications, inflation), so crisis is

an opportunity for an entrepreneur. Nepal is a developing country and technology is in its infancy phase, so many business ideas can be started with first-mover advantage. Most of the youth are focused for abroad therefore those who choose to stay here and experiment in their entrepreneurship skill have less competitions.

There is more opportunity in agriculture entrepreneurship in Nepal. Nepalese government also encourage for agriculture by providing training in different field, provide loan on low interest rate and provide contribution for best entrepreneur. Due to our developing country there were more sector to investment, so if perfect entrepreneurship can bring out a promising idea and execution plan, there are many investor willing to invest.

Conclusion

Nepal is a developing country, entrepreneurship development is must for Nepal prosper ahead but there are too many challenges and obstacle which have created unfavorable environment. Government, private sector, entrepreneurs themselves have to come out and put in the effort to create an encouraging environment for entrepreneurship development.

Government should simplify the law and regulations and promote activities such as startup funding, tax free, training and education, political stability and reducing corporation will help new entrepreneurship to enter and existing ones to operate smoothly. Parents and collage also encourage for experiment, learn and take risk on entrepreneurship skill rather than rush into flying aboard. Entrepreneurs who have been in the journey of all these challenge and opportunities should share their knowledge with aspiring youths and sharing the experiences and story of success and failures will help new comer entrepreneur. This way will be built perfect entrepreneurial ecosystem.

Reference:

- Agrawal, G.R. (2011). *Entrepreneurship development in Nepal*. Kathmandu: MK Publisher.
Cole. A.H. (2011). *Entrepreneurship strategies*. New Delhi: Tata Mcgraw Hill.
Singh, R.B. (2014). *Entrepreneurship development*. Kathmandu: Asmita Publication.